

CAERT-THRESOOR

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE KARTOGRAFIE IN NEDERLAND 7e jaargang, 1988 nr. 1

UW SPECIAALZAAK VOOR:

- 16e tot 19e eeuwse landkaarten
- stads- en dorpsgezichten
- geïllustreerde boeken
- kook- en kinderboeken
- oude ansichtkaarten
- oude poppen

's ochtends en 's maandags gesloten.

Parade 17a
5911 CA Venlo
Tel. 077-19000

Antiquariaat

„Het Bisschopshof”

**Oude Boeken, Prenten
en Kaarten**

J.W. Kervezee

postbus 747 - 3500 AS Utrecht

Nederlandse stads- en dorpsgezichten
Kaarten en plattegronden
Nederlandse plaatsbeschrijvingen
Oude en zeldzame geïllustreerde boeken
In- en verkoop

CAERT-THRESOOR

Inhoud

7e jaargang, 1988 nr. 1

**Het Koninklijk Loo zo als hetzelfde zich bevond
in den jaare 1806 en op andere kaarten**

L. Aardoom

1

**Rijksuniversiteit Utrecht krijgt twaalfdelige
Blaeu-atlas**

M. Hameleers

9

Vier kaarten van de Kaap de Goede Hoop III

M. Scholte

10

Varia Cartographica

17

Besprekingen

18

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

20

Redactie

Dr. Y.M. Donkersloot-de Vrij, drs. E. Fleurbaay, drs.
M.M.Th.L. Hameleers, drs. P.C.J. van der Krogt, drs.
F.W.J. Scholten en drs. J.W.H. Werner.

Redactiesecretariaat

Kopij, recensie-exemplaren enz. zenden aan:
Drs. M.M.Th.L. Hameleers, Geografisch Instituut, Post-
bus 80.115, 3508 TC Utrecht.

Correspondenten

P. Burggraaff, Bonn; mw. L. Danckaert, Brussel; R.W.
Karrow, Jr., Chicago, Ill.; P.H. Meurer, Heinsberg
(BRD); mw. dr. M. Pastoureaux, Parijs; mw. S. Tyacke,
Londen; drs. C.J. Zandvliet, 's-Gravenhage.

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang) f 22,50 per
jaar (vier nummers), buitenland f 30,—. Losse nummers
f 7,50. Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en
bestellingen van losse nummers aan: *Caert-Thresoor*,
Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn, tel. 01720-
72458, Postgironummer 5253901.

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is
slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de re-
dactie.

Advertentietarieven

hele pagina per nr. f 100,—
halve pagina per nr. f 70,—
1/4 pagina per nr. f 50,—
Bij plaatsing in één jaargang (4 nrs.): wisselende tekst
10% korting; zelfde tekst 15% korting.

Vraag en aanbod

Kleine advertenties van abonnees kunnen worden opge-
nomen à f 5,— per 12 woorden. Opgave aan de admi-
nistratie.

ISSN 0167-4994

Afbeelding omslag:

Detail van een manuscriptkaart van Christiaan 's Grooten
van Groningen en Drente uit de Brusselse atlas, ca. 1575
(Koninklijke Bibliotheek, Brussel, MS 21596, f. 50r).

Het Koninklijk Loo zo als hetzelve zich bevond in den jaare 1806 en op andere kaarten

De gedocumenteerde geschiedenis van Het Loo in Apeldoorn grijpt terug tot het begin van de 15e eeuw,¹ maar naam maakte het pas nadat Stadhouders Willem III het kasteeltje met bijbehorende gronden in 1684 had gekocht. Bij de aankoop was Het Loo in een staat van verval en met opmerkelijke voortvarendheid werd begonnen aan de bouw van een nieuw huis, dat uitgroeide tot het latere paleis, en met de aanleg van de bijbehorende tuinen. De schrijvers² zijn het erover eens dat er tegen 1700 een bouwwerk voltooid was, in grote lijnen zoals we het nu, na de in 1984 voltooide restauratie, kennen en een barokke tuinaanleg in de geometrische, formele stijl. We kennen die tuin van de vele vogelvluchtgravures uit de tijd van Koningstadhouder Willem III en uit reisbeschrijvingen van bezoekers. Bij de tuinaanleg - zelfs bij de aankoop waarschijnlijk - speelde de natuurlijke beschikbaarheid van schoon stromend water, daar op de grens van de IJsselvallei en het hoge Veluwe land, een belangrijke rol. Twee bestaande waterradmolens moesten ten behoeve van de watervoorziening van de tuinen wijken en water onder hogere druk werd via speciaal aangelegde leidingen aangevoerd van veraf gelegen bronnen te Orden, Assel en Hoog Soeren.³ Na de dood van Willem III in 1702 kreeg het onderhoud van Het Loo en de tuinen minder aandacht, vooral ook door het decennia lang slepende geschil over de nalatenschap van de kinderloos overleden weduwnaar. Pas ná 1750 zien we duidelijke stappen tot herstel en vernieuwing, vooral in de tijd van Erfstadhouder Willem V.⁴ Na zijn tijd, toen de Nassause domeinen via het met Frankrijk in 1795 gesloten Haagse vredesverdrag vervielen aan de Bataafse Republiek, trad een tijdvak van gewijzigde gebruiksbestemming in, dat voor het gebouw en zeker voor de tuinen niet bevorderlijk was. Met name werden de loden waterleidingen opgebroken en met andere, van tuinnormamenten afkomstige, metalen verkocht; beelden en vazen bleven niet gespaard. In 1806 verwierf Koning Lodewijk Napoleon Het Loo als zomerpaleis en in zijn opdracht werd met herstel en vernieuwing begonnen. Dit leidde ná 1807 tot een ingrijpende wijziging van het tuinplan, waarbij de formele aanleg werd begraven onder een landschappelijke, die in opzet bleef bestaan tot in het kader van de laatste restauratie, de oorspronkelijke zeventiende-eeuwse aanleg werd gereconstrueerd. Overigens was in de tijd van Willem V al een aanzet tot landschappelijke vernieuwing gegeven en hier en daar waren al wijzigingen in die zin doorgevoerd, bijv. in het achterste gedeelte van de grote tuin, de hoger gelegen 'boventuin'. Het westelijk van paleis en tuin gelegen park werd omstreeks 1695 bekend als 'wildbaan' en zal toen als zodanig op wat minder formele wijze zijn aangelegd. Vanouds lagen hierin het kasteel - later bekend als 'het Oude Loo' - en twee boerderijen. Afgezien van de

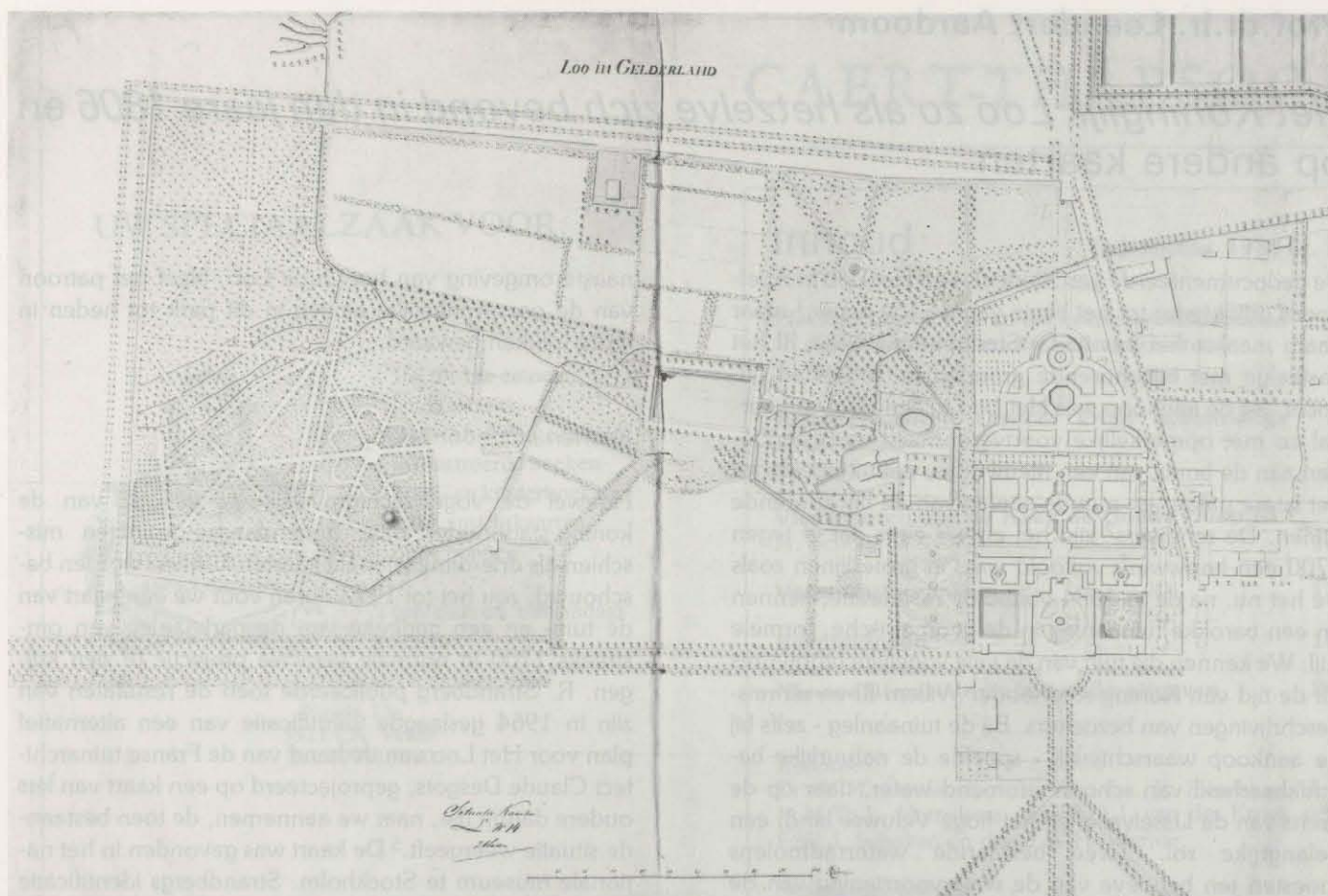
naast² omgeving van het Oude Loo, bleef het patroon van de oorspronkelijke aanleg in dit park tot heden in grote trekken bewaard.

Kaarten van vóór 1806.

Hoewel de vogelvluchtgravures uit de tijd van de koningstadhouder naar hedendaagse inzichten misschien als drie-dimensionale kaarten kunnen worden beschouwd, zou het tot 1973 duren vóór we een kaart van de tuin- en een gedeelte van de parkaanleg van omstreeks 1700 in normale verticale projectie te zien krijgen. R. Strandberg publiceerde toen de resultaten van zijn in 1964 geslaagde identificatie van een alternatief plan voor Het Loo van de hand van de Franse tuinarchitect Claude Desgots, geprojecteerd op een kaart van iets oudere datum die, naar we aannemen, de toen bestaande situatie weergeeft.⁵ De kaart was gevonden in het nationale museum te Stockholm. Strandbergs identificatie werd vergemakkelijkt door zijn bekendheid met een eerder door rijksbouwmeester C.H. Peters ontdekt plan van de tuin achter Het Loo, 'door mij Christiaan Pieter van Staden'.⁶ Deze in 1688 geboren Van Staden stamde uit een familie van bekwame hoveniers, van wier diensten ook de Oranjes gebruik maakten. Hij werd eind 1730 hovenier op Soestdijk, maar werd zes jaar later uit die functie ontslagen. Wanneer hij zijn kaart van Het Loo maakte is onduidelijk; waarschijnlijk kort vóór 1730. Waarom hij haar maakte evenmin; van een opdracht daartoe is niets bekend en op latere inventarissen van de Nassause Domeinraad kunnen we haar niet uitdrukkelijk terugvinden. Niettemin speelde Van Staden's kaart een belangrijke rol bij de recente reconstructie van de formele tuin van Het Loo.

Naar aanleiding van de verheffing van Willem IV tot erfstadhouder kreeg de Gelderse provinciale landmeter Willem Leenen in 1748 opdracht tot het maken van een kaart van de opnieuw ingestelde hoge heerlijkheid Het Loo, hoewel de terreinopname van rond 1750 dateert.⁷ Het eerste exemplaar van deze grote kaart, destijds bestemd voor de stadhouder en in 1977 geschonken door koningin Juliana, kunnen we nu bewonderen in Rijksmuseum Paleis Het Loo, maar Leenens afbeelding van de tuinen en 't Parck' is slechts schetsmatig en weinig gedetailleerd.

Mogelijk dateert een deel van de parkaanleg van kort na Leenens opname. Dan, vroeg in 1753, wordt Daniel van Berken aangesteld op de al geruime tijd vakante positie van tuinman op Het Loo. Sedert 1732 bekleedde hij die functie op Maria Louise's Oranjewoud bij Heerenveen; aanvankelijk was de later veelzijdig schrijvende Jo-

1. H. van Berkens kaart van het 'Loo in Gelderland', 1763, schaal ca. 1:1900, (overwegend groend) gekleurd. (Algemeen Rijksarchief, 's-Gravertthage, OSK L14).

han Herman Knoop zijn collega in dienst van het Friese Hof van Nassau, op Marienburg te Leeuwarden.⁸ Ook Van Berken was een kundig hovenier, want rond 1750 worden zijn diensten ook gevraagd in de tuin van Huis ten Bosch en in het domein op Ameland. Op Het Loo wachtte hem achterstallig onderhoud, nieuwe aanleg en uitgebreidere bevoegdheden. Zijn zoon Hendrik stond hem trouw en kundig ter zijde, vooral ook bij het maken van tekeningen en kaartjes. Van deze laatste producten is helaas weinig bewaard gebleven: een beplantingsplan voor een van de Noord-Apeldoornse marke in 1763 verworven stuk heidegrond⁹ en een kaart getiteld *Loo in Gelderland* (fig. 1).¹⁰ Deze vaak afgebeelde kaart¹¹ is de oudste nog bewaarde, waarop de gehele aanleg van tuin en park voorkomt, afgezien van de uitbreidingen die later - maar nog in de tijd van Willem V - aan dat laatste zijn gegeven. Als oudste is de kaart van belang voor historisch onderzoek van de buitenplaats; we zien eruit de waarschijnlijk oorspronkelijke indeling van het park die sedert het midden van de achttiende eeuw in grote lijnen behouden bleef. Hendrik van Berken is de auteur, zij het onder opzicht van zijn vader Daniel. De kaart werd in mei 1763 opgeleverd. Al in 1755 deed de Nassause Domeinraad stappen om 'door een kundig en bekwaam persoon' een behoorlijke figuratieve kaart van het huis, de tuinen en het park te laten maken en waarop niet alleen zou moeten worden aangegeven hoe het park zou kunnen worden beplant, maar vooral ook de ligging van de waterleidingen naar de fonteinen in de tuin.¹² Dit

laatste was van belang omdat na het overlijden van de oude fonteinknechten, die de aanleg in welstand nog hadden meegemaakt, niemand het beloop meer zou weten. Er zouden twee exemplaren van de kaart moeten worden gemaakt, één voor op Het Loo en één voor de raad in Den Haag. Eind 1757 was er nog geen 'kundig en bekwaam persoon' gevonden om de kaart te maken en de raad nam toen het initiatief de Prinses-gouvernante, Anna, te vragen haar kaart- en planbevaarder Johan Bernard Neumeister hiervoor ter beschikking te stellen.¹³ Neumeister overleed echter in januari 1758 en zo komt het dat in maart 1759 (dus ná het overlijden van de prinses zelf) Hendrik van Berken opdracht krijgt om de kaart onder zijn vaders opzicht te maken, een en ander tegen redelijke vergoeding.¹⁴ Interessant is nog dat hem 'eene oude caarte figuratief van 't Loo' ter hand wordt gesteld die na gebruik zo spoedig mogelijk bij de raad moet worden terugbezorgd. Veel spoed betrachtten de Van Berkens overigens niet: 'de zoon van den directeur der tuijnen op 't Loo, Daniel van Berken, aan den Raad hebbende overgebracht een caarte figuratief of plan van het terreijn, tuijnen, park, etc. op het Loo in Gelderland door hem in den jaare 1763 geformeert', wordt op 26 mei van dat jaar besloten de kaart bij de verdere kaarten der domeinen op te bergen en de inventaris daarop overeenkomstig uit te breiden.¹⁵ Mogelijk heeft Hendrik, toen hij in Den Haag was, zijn eenmalige gratificatie van f 400,— voor dit en ander kar-teerwerk dadelijk ontvangen. Zijn laatstklaargekomen

kaart werd inderdaad op de inventaris geplaatst: 'plan van het terrein der tuinen en het park etc. op het Loo waarop mede zijn aangeduid de wellen, beelen en pijpen behorende tot de fonteynen door Hendrik van Berken, N° 4'.¹⁶ Een tweede exemplaar van de kaart zal aan rentmeester Roschet op Het Loo in bewaring zijn gegeven. Welk van beide exemplaren het Ministerie van Oorlog, samen met Pieter de Swarts plan van de tuin (1766) 'bij den boekhandel Van 't Haaff 1852 voor f 2,—' kocht, blijft de vraag.¹⁷ Ook blijft het gissen welke 'oude caarte figuratief van 't Loo' Van Berken tot voorbeeld mocht strekken; misschien een exemplaar van dezelfde kaart waarop Claude Desgots zijn alternatieve tuinplan projecteerde? Van de Van Berkens zijn geen landmetersadmissies bekend.¹⁸

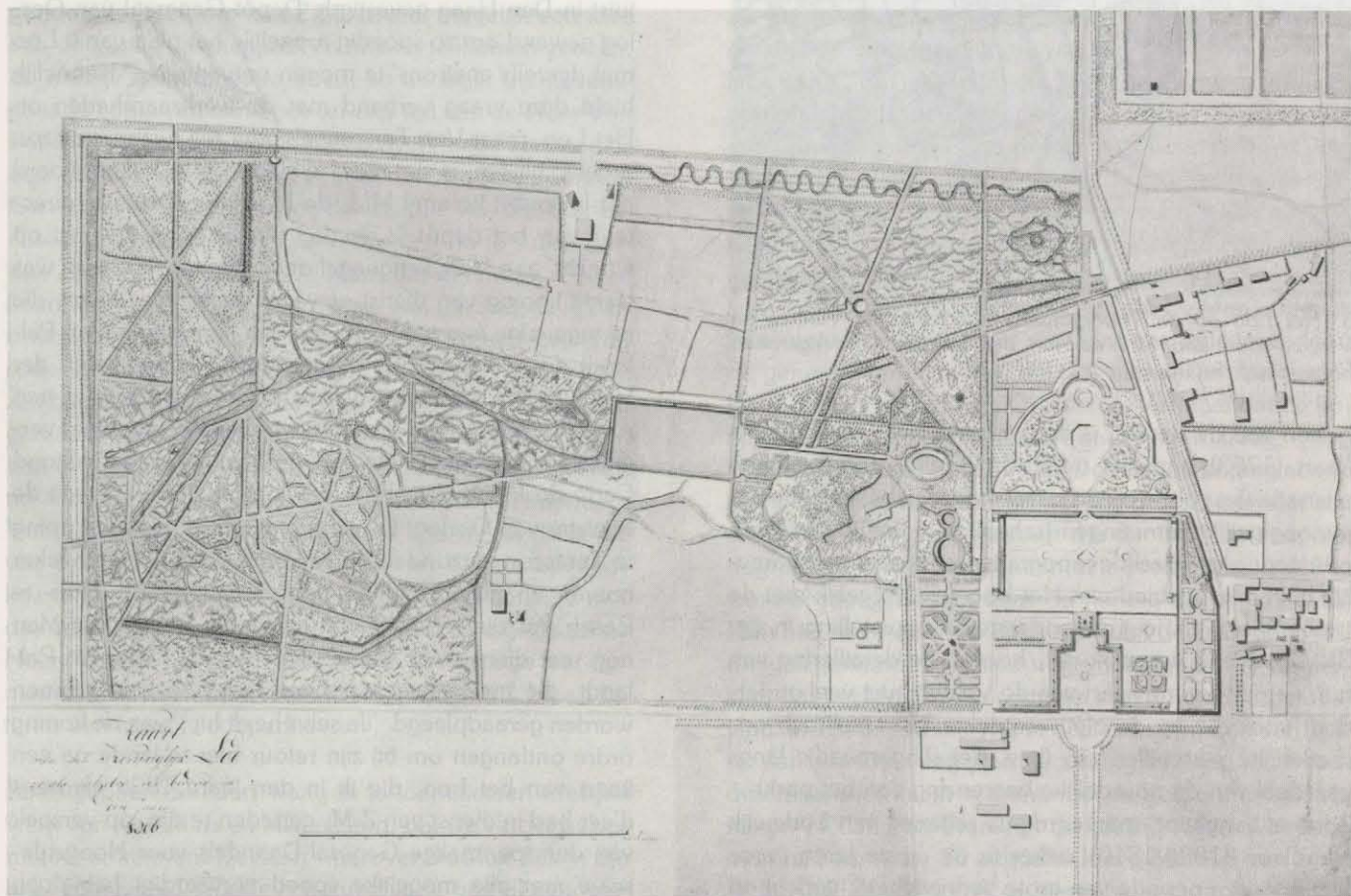
Dat de Nassause Domeinraad in 1766 voorstelde dat Daniel alsnog zijn admissie zou verwerven¹⁹ houdt wellicht een erkenning van zijn vaardigheden in; mogelijk echter ook enige twijfel daaraan. Overigens was zijn vroegere collega J.H. Knoop, die toch op het gebied der landmeetkunde in die tijd als zeer deskundig moet zijn beschouwd, ook niet geadmitteerd! Van Berkens kaart van 1763 schijnt niet alleen de eerste algehele kartering van de aanleg van Het Loo te zijn geweest, maar tevens de laatste die onder het stadhouderslijk bewind tot stand kwam. Wel tekende Pieter de Swart in 1766 nog een fraaie kaart van de tuin (in 1852 dus samen met Van Berkens kaart door het Ministerie van Oorlog aangekocht) en schetste de stadhouderslijke architect Philip Willem Schonck in 1773 en 1781 nog ontwerpen voor

een nieuwe, landschappelijke, aanleg,²⁰ maar we zien Het Loo niet meer in details gekarteerd vóór Lodewijk Napoleon in 1806 koning van Holland wordt.

Een nieuw-ontdekte kaart van Het Loo.

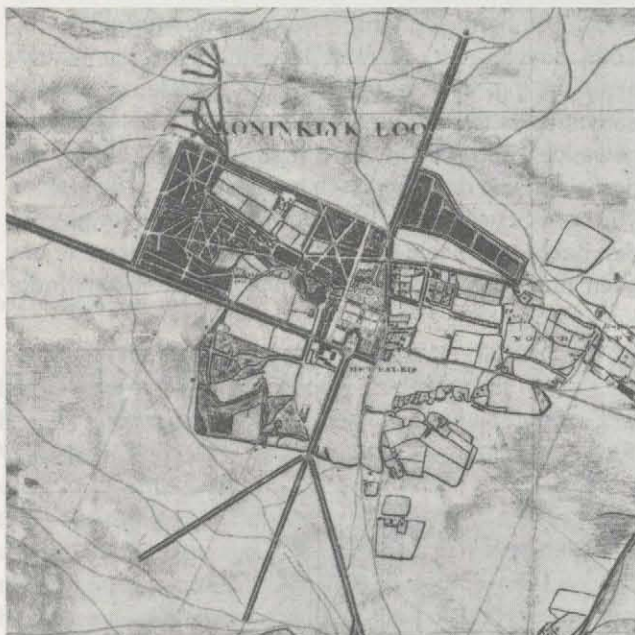
Als er uit het pre-kadastrale tijdperk al veel grootschalige kaarten van Het Loo hebben bestaan, dan zijn er bijna evenzoveel zoekgeraakt. Daarom is het boeiend en belangrijk als er tóch weer zo'n kaart voor de dag komt, vooral als die dateert uit de tijd van overgang van de formele aanleg naar de overwegend landschappelijke die tijdens de korte regering van Lodewijk Napoleon werd doorgevoerd. Zo'n ontdekking deed de Nederlandse kunsthistoricus drs. P.J. Fuhring in het voorjaar van 1987 in Parijs. Hij vond daar een *Kaart van het Koninklijk Loo zo als hetzelve zich bevond in den jaare 1806* - verder ongedateerd en anoniem - en wist haar ten behoeve van Rijksmuseum Paleis Het Loo aan te kopen, nog vóór zij in mei 1987 door Jacques Fischer te Parijs onder het thema 'Jardins'²¹ werd tentoongesteld.

Toen directeur dr. A.W. Vliegenthart mij zijn nieuwe aanwinst (fig. 2) in oktober daarna toonde, meende ik aanvankelijk te doen te hebben met de "zeer fraaie uitgewerkte kaart van het Loo met de daarbij behorende domeinen" die de geografisch ingenieurs M.J. de Man en J.D. van Schelle rond 1807 voor Koning Lodewijk zouden hebben gemaakt en, wellicht mede omdat we er ons geen duidelijke voorstelling van konden maken, (nog)

2. Kaart van het Loo zo als hetzelve zich bevond in den jaare 1806, toe te schrijven aan M.J. de Man, schaal ca. 1:1900, met de pen getekend, gekleurd. (Rijksmuseum Paleis Het Loo, RL 2676; Foto: Eelco Boeijsa, Apeldoorn)

niet was teruggevonden.²² De spaarzame ingekleurde kaart van 1806 (bebouwing meest rose/rood, wegen en paden bruin-oranje, het water blauw; precies zoals op De Mans kaart van de Veluwe) is in zwarte inkt getekend met gebruikmaking van signaturen die sterk aan laatstgenoemde kaart doen denken. De weergave van de bebouwing, met name die van het paleis, verradt eerder de hand van de zeer ervaren geografisch ingenieur, dan die van de doorsnee landmeter of tuinarchitect uit die tijd. Vandaar; maar er rees al spoedig ook twijfel aan die opvatting. Ik had namelijk van De Man en Van Schelles kaart een andere voorstelling en verwachtte daarop ook de omgeving van Het Loo met het lanenstelsel te zien afgebeeld, overeenkomstig blad 24 van de kaart van de Veluwe (fig. 3), maar op grotere schaal. Verder kon ik mij niet voorstellen dat De Man en zijn medewerkers zich bij het maken van een kaart speciaal voor de koning zo sterk zouden hebben laten leiden door de toen al meer dan een halve eeuw oude figuratieve kaart van de, zij het bekwame, zoon van tuinbaas directeur Van Berken. Af-

3. Het Loo op de Topografische kaart van de Veluwe en Veluwe-zoom door M.J. de Man, detail uit blad 24. (Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage, OSK V10)

gezien van de details, is de gelijkenis met Van Berkens kaart (1763) namelijk treffend: dezelfde topografische uitsnede (let vooral op de visvijvers rechtsboven!), de nagenoeg gelijke afmetingen (schaal ca. 1:1900), dezelfde oriëntering en dezelfde topografische fouten, voornamelijk buiten het gebied van Het Loo zelf (vergelijk met de topografisch als juist veronderstelde voorstelling in fig. 3). Opvallend was ook dat, hoewel de detaillering van tuin en park op de kaart van de Veluwe niet veel onderdoet voor die op de nieuwtontdekte kaart, er toch opmerkelijke verschillen zijn (bijv. het slingerpaadje langs een deel van de noordelijke begrenzing van het park). Zoals al aangetipt, markeerde de regering van Lodewijk Napoleon (1806-1810), zeker in de eerste jaren, voor Het Loo een periode van grote bedrijvigheid, gericht op de inrichting van huis, tuin en park ten behoeve van de nieuwe vorst. Niet alleen was opruiming en herstel na

tien jaar verwaarlozing en afbraak hard nodig, maar de Franse monarch had ook andere opvattingen over wonen dan de dertig jaar oudere Willem V had gehad, en zelfs deze behoudende stadhouder schijnt op de barokke aanleg van vóór 1700 al uitgekeken te zijn geweest. Vanaf 6 december 1806 werd Het Loo namens de koning beheerd door zijn intendant J.L.T. baron van Tengnagel.²³ Deze nam, naar het schijnt, het herstel naar eigen inzicht ter hand. Eind mei 1807 vertoefde de koning op Het Loo en benoemde aldaar op de 28e 'le Sieur Post' tot 'architecte du Palais du Loo'.²⁴ Deze J.P. Posth krijgt de leiding over het werk en in augustus is er al sprake van een plan voor tuin en park van zijn hand. Kort tevoren, in juli, hadden de landmeters Kommer en Mispelblom 'qui ont levé le Plan du Parc et des Jardins du Loo' voor hun werk en daarbij gemaakte kosten bij Van Tengnagel al een declaratie ingediend.²⁵ Waarschijnlijk maakten zij de kaart waarop Posth zijn plan projecteerde. We komen hierop nog terug. Geheel tevreden over het plan van Posth of de uitvoering daarvan schijnt men niet te zijn geweest en in september 1808 is, naast Posth, een andere architect, de Fransman A. Dufour, al enige dagen bezig met het plaatsen van jalons om zijn nieuwe plan in het terrein uit te zetten.²⁶ Hij was hierbij genoodzaakt boekweitakkers van particulieren te betreden en, door het kappen in eikenhagen, lijnen vrij te maken. Zijn 'grand plan', waar korte tijd later naar verwezen wordt, bestaat waarschijnlijk nog.²⁷

Maar inmiddels had intendant Van Tengnagel zich op 27 mei 1808 in opdracht van de koning tot het toen nog juist in Den Haag gevestigde Dépôt-Generaal van Oorlog gewend om zo spoedig mogelijk 'het plan van 't Loo met deszelfs environs' te mogen ontvangen.²⁸ Kennelijk hield deze vraag verband met de werkzaamheden op Het Loo, maar Van Tengnagels brief zélf, waaruit dit zou moeten blijken, is niet meer te vinden. Wél het antwoord dat luitenant-kolonel M.J. de Man (fig. 4), onderdirecteur van het dépôt,²⁹ de dag daarop 'met de post op Utrecht' aan Van Tengnagel deed uitgaan.³⁰ Graag was hij de koning van dienst geweest, maar deze kaart, die hij ingevolge een aanschrijving van kamerheer Van Pallandt dd. 22 mei 1807³¹ 'uijt de brouillon stukken der Veluwe' had gemaakt, was al op 31 juli 1807 'in een rood morroquine foudreuil bij wijse van een boekje, vergult op snid waar op van agtere³² met goude lettre stond Carte du Palais Royal du Loo' per koerier vanwege de Minister van Oorlog, D. van Hogendorp, aan de koning te Tarascon verzonden.³³ De koning had de kaart zeker ontvangen, want tijdens een ontvangst op Huis te Bosch, na zijn terugkeer uit Frankrijk, had hij De Man nog met diens werk gecompimenteerd. Ook Van Pallandt, die mee geweest is naar Tarascon, zou kunnen worden geraadpleegd. 'Ja selvs heeft hij³⁴ van de koning ordre ontvangen om bij zijn retour hier te lande na een kaart van het Loo, die ik in den jaare 1806 alvorens d'eer had in dienst van Z.M. getreden te zijn, op verzoek van den toenmalige General Daandels voor Hoogstde-selve met alle mogelijke spoed vervaardigt heb doch nooit onder het oog van de Koning heeft mogen komen, en waarvan ik het eenige brouillon stuk, dat ik be-

4. Maximiliaan Jacob de Man (1765-1838) later in Franse dienst; portret door Quenedy, Parijs 1812. (Foto Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage).

sat, nog aan Z.Ex. den Minister Janssens³⁵ in persoon overhandigt heb die hetselve mede na Parijs of Tarascon genoomen heeft om aan Z.M. soveel mogelijk een idee van de ligging van het park en tuijnen te kunnen geven, de nodige recherches te doen, so als blijkt uijt nevensgaande copie van een brief ter dier tijd van de Heer Van Palland ontfangen voegende ten overvloede hier nog bij een extract uijt een brief van den voorgen(oemde) Gen(eraal)³⁶ waar bij hij mij de receptie van dat stuk accuseert en belooft het selve de Koning na te sullen senden'. Intussen hoopt hij, De Man, dat zijn meest recente kaart van Het Loo 'met ten minste een uur situatie in den omtrek' en waaraan hij twee maanden heeft gewerkt, spoedig terechtkomt, want graag zou hij zien - zoals hij in zijn begeleidende brief van 31 juli 1807 al heeft kenbaar gemaakt - dat de koning zich persoonlijk in het terrein van de kwaliteit van de kaart zou overtuigen. Hij heeft nu alle kaarten van Het Loo afgegeven, tenzij intendant Van Tengenagel nog geïnteresseerd zou zijn in de kopie van Frederik Beyerinck uit 1763 van Willem Leenens kaart van de 'Hooge en Vrije Heerlijkheid het Loo met des selvs Limiten geformeert 1748'.³⁷ En 'mogelijk zal de Heer Post die het park en tuijnen in het voorige jaar op-nieuw heeft doen opmeten in staat zijn aan Z.M. ad interim een kaart te suppediteeren'.

Laatstgenoemde kaart waag ik te identificeren met het werk van Kommers en Mispelblom, dat we verder helaas niet meer kennen. De kaart waarover De Man zich in zijn brief zo bezorgd toonde is natuurlijk de ook al genoemde, maar evenzeer onvindbare 'zeer fraaije uitgewerkte kaart van het Loo met de daarbij behorende domeinen',

waarin volgens de eerdere vermelding overigens ook Van Schelle de hand zou hebben gehad. Deze interessante kaart, waarin we een regionale vergroting uit blad 24 van De Mans kaart van de Veluwe kunnen zien, mogelijk ook zonder meer een kopie, kwam in 1808 gelukkig nog terecht, want in november kon Van Tengenagel rapporteren het 'plan der environs van 't Loo' samen met het 'brouillon van 't parc van 't Loo' aan de nieuwe architect Dufour te hebben gegeven.³⁸ Later, in 1812, zou inspecteur-verificateur der Keizerlijke Kroondomeinen F.J. van de Wall weer, maar naar het schijnt dan vergeefs, naar de kaart op zoek gaan.³⁹

De belangrijkste, in dit verband, is echter de kaart die M.J. de Man in 1806 op verzoek van generaal H.W. Daendels met spoed van Het Loo gemaakt heeft en waarvan generaal J.W. Janssens het 'eenige brouillon stuk' mee naar Frankrijk nam om de daar verblijvende Koning Lodewijk een beeld van het park en de tuinen van zijn zomerpaleis te geven.⁴⁰ Het moet déze kaart zijn die het museum in 1987 in Parijs kon laten aankopen. Dat de kaart juist in Parijs te koop was behoeft er geenszins op te wijzen dat de koning haar in september 1807 niet mee terugnam naar Holland.

Interpretatie en nadere beschouwing.

De brief van M.J. de Man van 28 mei 1808 aan intendant Van Tengenagel op Het Loo verklaart veel van wat ik eerst niet begreep en werpt bovendien een nieuw licht op de kartografische activiteiten op en rond Het Loo in de eerste jaren van het Koninkrijk Holland. De Man maakte de kaart op verzoek van Daendels, een oude relatie van C.R.T. Krayenhoff;⁴¹ eertijds twee overtuigde patriotten die Lodewijk dadelijk aan zijn troon wist te binden, Krayenhoff als aide-de-camp, Daendels als staatsraad in buitengewone dienst. De laatste trekt echter in september al weer ten strijde, nu tegen Pruisen, evenals Krayenhoff trouwens. We mogen daarom aannemen dat Daendels' verzoek uit de zomer van 1806, kort na de komst van Lodewijk, dateert, maar dat De Man ondanks 'alle mogelijke spoed' het resultaat pas opleverde toen de generaal te velde was en zich nauwelijks meer voor Het Loo kan hebben geïnteresseerd. Vandaar dat de koning de kaart aanvankelijk niet onder ogen kreeg. In zijn brief van 31 juli 1807 zal De Man de koning echter op het bestaan van de kaart hebben gewezen en dat zou er dan aanleiding toe geweest zijn dat De Man haar als-nog aan generaal Janssens mocht overhandigen om te worden meegenomen naar de koning in Frankrijk. De Man had maar één 'brouillon stuk' van de kaart dat hij bij die gelegenheid misschien nog voorzag van de opmerking dat het Het Loo voorstelde 'zo als hetselve zich bevind' in 1806, dus toen hij in haast zijn opname verrichtte. Janssens was van plan de koning de kaart na te zenden maar toen hij in verband met de gespannen relaties tussen Holland en Frankrijk de koning tegemoet reisde nam hij haar mee. 26 augustus kreeg Minister van Staat W.F. Röell die Lodewijk op zijn reis naar Frankrijk ter zijde stond en samen met Van Pallandt optrok, plotseling bezoek van staatsraad Janssens. Deze had voor de ko-

ning onheilspellend politiek nieuws, maar natuurlijk ook De Mans kaart. Om de koning, van Tarascon nog op weg naar Parijs, zo spoedig mogelijk te ontmoeten 'posteerde' hij zich (mét de kaart?) te Fontainebleau. Maar Lodewijk volgde een andere route en ontbood Janssens op 27 augustus in Parijs.⁴² Toen en dáár zal de laatste De Mans kaart aan de koning hebben overhandigd. In de komende weken van politieke spanning kan de kaart nauwelijks aandacht hebben gehad en bleef (voorlopig) misschien zelfs achter in Parijs toen de koning op 20 september plotseling naar Holland afreisde. Röell reisde, waarschijnlijk samen met Van Pallandt, de 22e terug. In Holland - het zal najaar 1807 geweest zijn - moest Van Pallandt 'ja selvs' naar déze kaart op zoek. Of hij haar gevonden heeft? Misschien bleef zij wel tot 1987 verborgen. De Man en Van Schelle's kaart van 1807 - we zagen het al - was eind 1808 weer op Het Loo, maar die was voor de reis van Tarascon mogelijk zorgvuldiger ingepakt. Het is spijtig dat de correspondentie waarvan De Man in zijn brief gewag maakt, niet ter beschikking is.

De 'brouillon stukken der Veluwe' waren zomer 1806 nog niet beschikbaar, want anders had de kaart in de omgeving van Het Loo niet de topografische onjuistheden vertoond die de kaart van de Veluwe (fig. 3) zou vermijden. In zijn haast moest De Man zich behelpen met het raamwerk van Van Berken (fig. 1) en hij stelde zich tot taak, of hij had de opdracht, van die kaart, hem ter hand gesteld, een bijgewerkte versie te maken. Deze nieuwe versie vertoont, zoals gesteld, veel kenmerken die de Veluwekartering, en in het bijzonder van Het Loo daarop, eigen zijn; maar tevens duidelijke trekken van Van Berkens werk, overtuigend dáár waar de Veluwekartering een ander en juister beeld zou geven, ook in het park.

Opmerkelijk zijn de verschillen in voorstelling tussen De Mans kaart van 1806 en de kaart van de Veluwe die, wat de opname van Het Loo betreft, uit 1807 moet dateren.⁴³ Op deze verschillen vestigde ik al de aandacht. De verklaring hiervoor moet zijn dat in 1807 Van Schelle de opname verrichtte en dat hij de topografische details in het park iets anders heeft gezien en heeft gemeten wat zijn chef, De Man, een jaar eerder spoedshalve van Van Berken overnam.

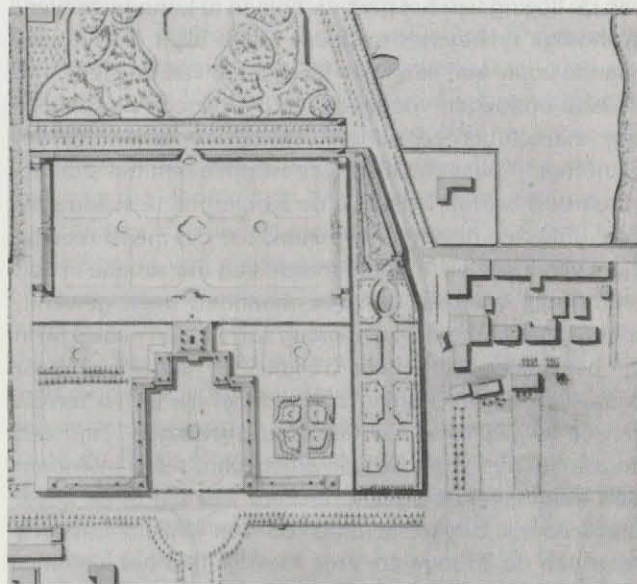
Maar De Man heeft in 1806 zeker óók gemeten. Hoe, anders, had hij de hoeken die de grenslijnen van het park links (in het westen) op de kaart met elkaar maken zo terecht kunnen verbeteren ten opzichte van Van Berkens voorstelling? (vergelijk fig. 1, 2 en 3).

Dat De Man zijn kaart van 1806 tot ná de algehele metingen op en rond Het Loo door Van Schelle in 1807 nog bezat, schijnt te worden bevestigd door de toevoeging in potlood van het sprengstelsel linksboven, ook in de signaturen vrijwel identiek voorgesteld als op de kaart van de Veluwe. De Man, die deze toevoeging kenmerkend eigenhandig verzorgde, schreef er - ook in potlood - bij: 'dit is figuratief geteekend', als wilde hij de aandacht erop vestigen dat de kaart verder op metingen gebaseerd was.

Alvorens hij onder generaal-majoor Chassé naar Spanje ten strijde trok, zou Van Schelle⁴⁴ in de zomer van 1808 nog enkele maanden in Epe logeren om van daaruit zijn werk aan de Veluwe-kartering voort te zetten.⁴⁵ Anderen zouden in de jaren daarna het werk in de omgeving van Apeldoorn van hem overnemen, maar Het Loo behoefde daarbij niet meer te worden aangedaan; dát kwam in 1807 al klaar.⁴⁶

De Man - we zagen het al - kleurde zijn kaart van 1806 slechts spaarzaam. Door signaturen wist hij echter bouw-akkers (in variërende richting gearceerd) te onderscheiden van grasland en dit weer van woeste gronden (heide en drassig land). Ook voor wat bebossing betreft en anderszins hield hij zich aan de legenda voor de kaart van het Koninkrijk Holland voorgesteld door luitenant-kolonel G.J. le Fèvre de Montigny en die ook bij de kaart van de Veluwe toepassing vond.⁴⁷

Het is bekend dat M.J. De Man niet alleen een zeer kundig kartograaf, maar ook een begaafd tekenaar was.⁴⁸ Op zijn kaart van Het Loo (1806) geeft hij ook van de laatste vaardigheid blijk. Men lette op de hooischelf aan de zuidzijde van de bebouwing ten oosten van het paleis, die De Man door het fijntjes tekenen van de slagschaduw haar bestaan laat verraden (fig. 5). Om niet te vergeten de weergave van het paleis zélf, met zijn diverse dakconstructies, schoorstenen enz. Zijn weergave van het Oude Loo is minder geslaagd, maar hier volgde hij dan ook duidelijk Hendrik van Berken, hoewel enig detail toevoegende.

5. Hooischelf en Paleis Het Loo; detail kaart fig. 2.

De Man volgde Van Berken ook voor wat de schaal van de kaart aangaat (ca. 1:1900); zijn verdeling op de schaalstok zou wijzen op een metrieke roedemaat van ongeveer 4 m,⁴⁹ significant in tegenspraak met het bij het Dépôt-Generaal geldende voorschrift om de Rijnlandse roede (3,77 m) als eenheid te hanteren. Maar zulke tegenspraken kwamen vroeger vaker voor⁵⁰ (zij het meestal niet zo groot) en De Man had tenslotte haast.

De nieuw-ontdekte kaart toont Het Loo zoals het was in 1806, dus aan het begin van Lodewijks koningschap en vóór, als gevolg daarvan, ingrijpende wijzigingen zouden plaatshebben. In grotere mate van detail dan op De Mans kaart van de Veluwe zien we voor het laatst de aanleg van Het Loo als Stadhouders Willem V die in 1795 moest achterlaten. Niet alleen op bijna 8 maal zo grote schaal, maar toch weer anders dan we gewend waren. Deze, weliswaar kleine, verschillen maken de nieuwe kaart uit historisch oogpunt des te belangwekkender. Hadden er tussen medio 1806 en medio 1807 inderdaad veranderingen plaatsgehad? Het valt te betwijfelen. Eerder is te denken aan verschillen in topografische beoordeling tussen de ingenieurs M.J. de Man (1806) en J.D. van Schelle (1807). Van belang is ook dat we een grootschalige kaart voor ons hebben die De Man eigenhandig zou hebben getekend. Door omstandigheden zag de koning de kaart pas in de zomer van 1807, en op Het Loo, waar De Man, voor zover bekend, geen bemoeienis met de verdere werken had, heeft men zijn kaart waarschijnlijk vóór 1807 nooit gezien. Zo moest architect Posth dadelijk na zijn aanstelling de landmeters Kommers en Mispelblom inschakelen voor werk dat De Man al een jaar tevoren had gedaan. Van Schelle, die in 1807 tegelijk met de landmeters op Het Loo moet hebben verkeerd, kende blijkbaar De Mans kaart van 1806 ook niet, anders had hij trouwens de aanleg niet opnieuw opgenomen. Ter vergelijking hadden we graag De Man en Van Schelle's kaart van Het Loo en omgeving (1807) en de gelijktijdige kartering door Kommers en Mispelblom gezien. Misschien is de aankoop van 1807 er aanleiding toe dat ook deze kaarten worden teruggevonden.

NOTEN

gebruikte afkortingen:

ARA : Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage.

DGO : Archief Dépôt-Generaal van Oorlog 1806-1811.

KDLN: Archief Kroondomein Lodewijk Napoleon 1806-1810.

NDRH: Archief Nassause Domeinraad, inventaris Hingman.

OSK : Genie Archief, inventaris Situatiekaarten.

1. F.A. Hoefer, *Mededelingen omtrent Het Oude Loo en Den Cannenburgh*. Arnhem, 1908.
2. M.D. Ozinga, *Daniel Marot. De schepper van den Hollandschen Lodewijk XIV-stijl*, Amsterdam, 1938; Jhr. H.W.M. van der Wyck, *Het Loo. De geschiedenis van een koninklijk domein*. In: *Bulletin KNOB*, 1976, blz. 183-248; J.B. van Asbeck en A.M.L.E. Erkelens, *De restauratie van de lushof Het Loo*. In: *Bulletin KNOB*, september 1976; A.C. Krannenburg-Vos, *Het Loo. Bouw, bewoning en restauratie*, Amersfoort 1986.
3. J.L.A. Kremer, *En vergeten waterwerk uit de 17e eeuw*. Apeldoorn, 1932.
4. Voor wat het navolgende betreft leze men vooral bij Van der Wyck en Krannenburg-Vos (noot 2).
5. R. Strandberg, *Het Loo. Het ontwerp van Claude Desgots voor het park van Het Loo*. In: *Nieuwsbulletin KNOB*, 1973, blz. 77-80.
6. In kleur afgebeeld bij Jhr H.W.M. van der Wyck, *De Nederlandse buitenplaats. Aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel*, 2e druk, Alphen aan den Rijn, 1983.
7. L. Aardoom, *Caart der Limitten van de Hooge en Vrije Heerlijckhijdt van Het Loo*. Alphen aan den Rijn, 1988 (in druk).
8. P. Karstkarel, J.H. Knoop, een verlichte encyclopedist, vervaardigde een fraaie stadsplattegrond van Leeuwarden. In: *Caert-Thresoor* 2 (1983), blz. 50-53.
9. ARA, NDRH 6311, rapport Loo 1767.
10. ARA, OSK L14.
11. Van der Wyck (noot 2) vond de kaart 'typisch werk van kaartmakers van de genie'. K. Zandvliet, *Topografische kaart van de veluwe en Veluwe-zoom door M.J. de Man 1802-1812*. Alphen aan den Rijn 1984 schreef de kaart, in dit verband merkwaardig genoeg, toe aan 'geografische ingenieurs van het Dépôt-Generaal' en dateerde haar op ca. 1808. Beide beoordelingen pleiten voor de maker, wiens stijl inderdaad sterk doet denken aan die van de militaire ingenieurs.
12. ARA, NDRH 113, 2 april 1755.
13. ARA, NDRH 115, 30 december 1757.
14. ARA, NDRH 117, 30 maart 1759.
15. ARA, NDRH 121, 26 mei 1763. Het in 1763 verworven stuk heidegrind (noot 9) blijkt al bij het park te zijn getrokken. Misschien heeft men met de oplevering gewacht tot deze en andere grondtransacties met de Noord-Apeldoornse marke waren toegepast.
16. Van der Wyck (noot 2), bijlage IV.
17. idem, zijn noot 65. Uit opmerkingen over kenmerken van Van Berken's kaart in de notulen van de Nassause Domeinraad zou kunnen worden opgemaakt dat Van 't Haaff het rentmeestersexemplaar verkocht.
18. Vergelijk E. Muller en K. Zandvliet (red.), *Admissies als landmeter in Nederland vóór 1811*. Alphen aan den Rijn 1987.
19. ARA, NDRH 6319, fol. 191.
20. Van der Wyck (noot 2).
21. *The Burlington Magazine*, Vol. CXXIX, nr. 1010 (mei 1987), blz. XVIII.
22. Zie noot 7.
23. Van der Wyck (noot 2).
24. ARA, KDLN 36, fol. 92. Zie verder bij M.D. Ozinga, 'De architecten van Lodewijk Napoleon als Koning van Holland'. In: *Oudheidkundig Jaarboek* 11 (1942), afl. 3-4, blz. 63-87, en Van der Wyck (noot 2).
25. ARA, KDLN 103. De initialen van de landmeters zijn niet vermeld. Vrijwel zeker had Van Tengenagel te doen met Jan Jacob Mispelblom en of met Johannes Kommers (geb. 1784), dan wel met de wat zonderlinge Adriaan Kommers (1786-1854), beschreven in *Nieuwe Ned. Biogr. Woordenboek* deel VI, kol. 892-893. Zie ook onder noot 18 en bij P.S. Teeling, *Landmeters van de kadastrering van Nederland*. Apeldoorn, 1984.
26. ARA, KDLN 103.
27. Zie noot 26; Van der Wyck (noot 2), afb. 38.
28. ARA, DGO 15.
29. M.D. Lammerts, *Het Dépôt-Generaal van Oorlog*. In: *Tijdschrift voor Kadaster en Landmeetkunde*, 1942, blz. 51-57. Over Maximiliaan Jacob de Man (1765-1838) in *Nieuw Ned. Biogr. Woordenboek*, deel II, kol. 866-867.
30. Zie noot 28.
31. Andreas baron van Pallandt tot Eerde (1781-1827) werd op 19 januari 1807 kamerheer (ARA, KDLN 36, fol. 71); zie verder bij Van der Aa, *Biogr. Woordenboek der Ned.*, deel IV, blz. 17.
32. De Man bedoelt kennelijk de rug van het boekje.
33. Over het verblijf van de koning te Tarascon, zie H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840*, deel V (Rijks Geschiedkundige Publicatiën no. 2). Den Haag, 1909, blz. 646-654; en Lodewijk Bonaparte, *Geschiedkundige gedenkstukken over het bestuur van Holland*, deel II. Amsterdam, 1820.
34. Van Pallandt.

35. Generaal Jan Willem Janssens werd pas in december 1807 Minister van Oorlog, dus wás dit toen De Man zijn brief schreef.
36. De Man bedoelde Generaal Janssens.
37. Zie noot 7.
38. Zie noot 26. Elders (KDLN 55) blijkt dat met dit 'brouillon' Kommers en Mispelbloms kaart bedoeld werd.
39. Zie noot 7.
40. Blijkbaar bleef Lodewijk zich tijdens zijn Franse openthoud actief met Het Loo bemoeien. Eerder, in 1802, had Daendels zélf al belangstelling voor bewoning van Het Loo getoond.
41. *Levensbijzonderheden van den Luitenant-Generaal Baron C.R.T. Krayenhoff; door hem zelven in schrift gesteld, en op zijn verlangen in het licht gegeven door Mr. H.W. Tydeman.* Nijmegen, 1844. Cornelis Rudolphus Theodorus Krayenhoff (1758-1840) werd in 1806 de eerste directeur van het Dépôt-Generaal van Oorlog (zie noot 29); in mei 1809 zou hij J.W. Janssens als Minister van Oorlog opvolgen.
42. Zie Colenbrander (noot 33). Janssens was toen nog geen minister. Met 'brouillon stuk' moet De Man zijn handschriftkaart hebben bedoeld.
43. Zandvliet (noot 11) dateerde het grootste deel van blad 24 van de kaart van de Veluwe op 1812; het op en rond Het Loo afgebeelde landschap, waarin sedert 1808 grote veranderingen werden aangebracht, moet eerder zijn opgenomen. Eind mei 1807 verbleef Koning Lodewijk op Het Loo. Hij benoemde daar niet alleen architect Johan Philip Posth (noot 24) - en trouwens ook J.D. Zocher Sr als architect op Huis ten Bosch - maar was waarschijnlijk tevens getuige van de terreinopname voor de kaart van de Veluwe in die buurt. Vandaar dat kamerheer Van Pallandt op de 22e moet schrijven om een kopie (De Man en Van Schelles kaart) voor de koning (noten 30 en 31); die kopie zou bij de voorgenomen werken goed van pas kunnen komen! Een jaar later (noot 28) wist rentmeester Van Tengenagel blijkbaar niet dat De Man de gevraagde kaart al op 31 juli 1807 had opgestuurd.
44. Over David Jan van Schelle (1782-1825) in *Nieuw Ned. Biogr. Woordenboek*, deel V, kol. 676-679.
45. ARA, DGO 22.
46. Zie noot 43.
47. Zandvliet (noot 11).
48. idem.
49. Bij de opgravingen in de jaren vóór 1984 konden in de tuin nog enkele scherp identificeerbare zeventiende-eeuwse afstanden metriek worden bepaald, waardoor ijkking van De Mans schaalstok mogelijk is; P.J. Ashouwer, T. Nooteboom en L.L.W. van der Ploeg. Herstel van de formele tuin van Paleis Het Loo. Landmeetkundige werkzaamheden ten behoeve van het restauratieplan. In: *Geodesia*, 1982, blz. 165-168.
50. Th.W. Harmsen, *De benopte lant-meet-konst. Beschrijving van het leven en werk van de Dordtse landmeter Mattheus van Nispen (circa 1628-1717)*. Delft, 1978; en noot 7.

SUMMARY

Het Loo as it was in 1806 and on other maps.

Stadholder William III (later also King of England) established Het Loo Palace and adjacent Le Nôtre style gardens late in the seventeenth century. After his death in 1702 his creation declined but was restored and extended in the second half of the eighteenth century under Stadholder William V. Few early maps are preserved. The earliest showing the entire design is H. van Berken's (1763). A period of serious decline was the Batavian Republic's (1795-1806). During Louis Napoleon's reign (1806-1810) a major reconstruction of the gardens took place reshaping them into contemporary style. King Louis and his architects were in need of large scale maps. M.J. de Man, known from his Veluwe mapping (1802-1812) seems to have provided the first of these in 1806; others - mostly lost - followed in subsequent years. 'National Museum Paleis Het Loo' could recently acquire De Man's map of 1806, the existence of which was not even known. This map - which resembles Van Berken's - and its early history are discussed in connection with some other, partly unknown, maps of Het Loo made in those days.

15 april a.s. verschijnt:

DE GEBOORTE VAN HET HOOGHEEMRAADSCHAP VAN DELFLAND

— Ontginning en bedijking in de Vroege Middeleeuwen —

Ir. N.P.H.J. Roorda van Eysinga

Aan de hand van de kaart van Cruquius (1712) werd deze studie gemaakt, die uitmondde in een academisch proefschrift.

166 Pagina's, formaat 23 x 32 cm, gebonden in een band met 4-kleurendruk.

Prijs f 75,—.

een uitgave van

Canaletto - Alphen aan den Rijn
Postbus 68 - Tel. 01720 - 7 55 23

Rijksuniversiteit Utrecht krijgt twaalf-delige Blaeu-atlas

Op 4 februari 1987 kwam de Kaartenzaal van de Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen (Geografisch Instituut) in Utrecht na ondertekening van een notariële schenkingsakte, in het bezit van een uit twaalf banden bestaande fraaie, met de hand ingekleurde atlas, afkomstig uit het huis van de bekende uitgeversfamilie Blaeu.

De twaalf banden waren enkele decennia gelegen in privébezit gekomen van de vader van de schenker. Bij de overdracht werd gezegd dat de familieleden tot vóór enkele jaren vele genoeglijke uren besteedden aan het raadplegen en het bewonderen van de fraai ingekleurde kaarten. Tegelijkertijd groeide het besef dat het bezit van een dergelijke grote en omvangrijke atlas ook een aantal beheersproblemen met zich mee kan brengen. Hierbij valt te denken aan opslag, eventuele noodzakelijke restauratie, en niet in de laatste plaats de beveiliging. Een en ander leidde ertoe dat de atlas de afgelopen jaren in een kluis gelegen had. Het gevolg hiervan was, zo zei de schenker, dat in de praktijk de twaalf atlasdelen amper of niet meer ter hand genomen werden. Ook vond de gever, die anoniem wenst te blijven, het jammer dat slechts een heel klein publiek daadwerkelijk gebruik kon maken van de informatie die de atlas biedt.

Via contacten met de emiritus hoogleraar in de kartografie Koeman en zijn opvolger in de geschiedenis van de kartografie Schilder, werd de, toen nog toekomstige schenker erop attent gemaakt, dat de kaartenverzameling van de Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen niet beschikte over een originele Blaeu-atlas, en dat een dergelijke gift een zeer welkome aanvulling zou zijn op de desondanks hele fraaie, reeds aanwezige collectie. Bovendien zou de atlas ook regelmatig gebruikt gaan worden bij de colleges in de geschiedenis van de kartografie. Alle medewerkers van de faculteit waren, en zijn zeer ingenomen met het feit dat de familie besloot de atlas over te dragen.

De twaalf delen werden uitgegeven in de jaren 1649 (delen 10 en 11), 1664 (1 t/m 9) en 1682 (deel 12). Ze omvatten in totaal ruim 900 kaartbladen. De verschillende bladen worden beschreven in Deel I van Koemans *Atlantes Neerlandici*. De twaalf delen komen, op enige minime verschillen na, overeen met de beschrijving die daar gegeven wordt. Achtereenvolgens zijn het de:

- *Grooten Atlas Oft Werelt-Beschryving, In Welcke 't Aertryck, De Zee, En Hemel, Wordt Vertoont, En Beschreven*, beter bekend onder de naam: *Atlas Major*, uitgegeven door Joan Blaeu in 1664. Een wereldatlas in negen delen, 599 kaartbladen; handgekleurd en circa 3.000 tekstpagina's in het Nederlands (A.N. I, Bl. 57, blz. 227-245).

- De stedenboeken der Nederlanden, uitgegeven door Joan Blaeu in 1649.

Deel I: *Het Toonneel Der Steden Van de Vereenighde Nederlanden, met hare Beschryvingen* (de Noor-

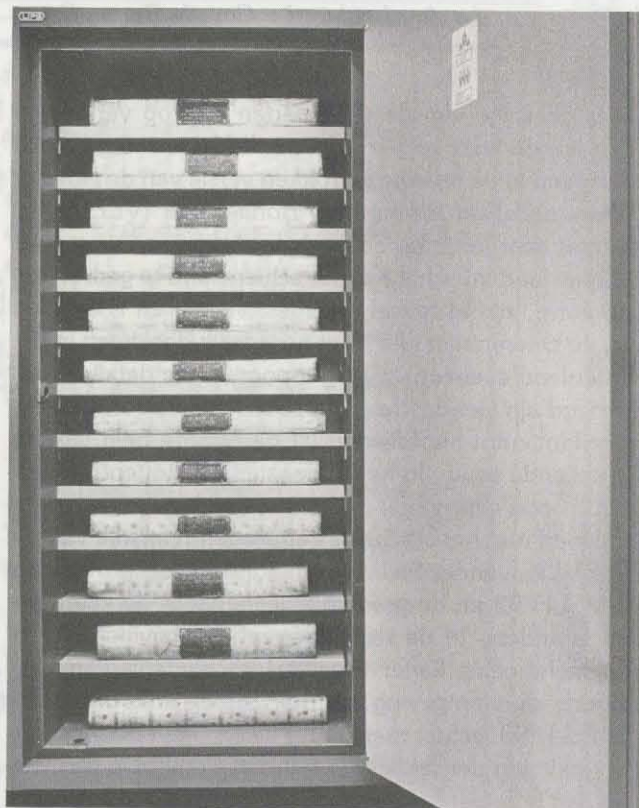

Foto: Maarten Hartman

delijke Nederlanden), 128 kaartbladen handgekleurd, tekst in het Nederlands (A.N. I, Bl. 68A, blz. 323-327) en 8 bijgebonden overzichtskaarten uit Blaeu's *Atlas Major*, Deel III.

Deel II: *Toonneel Der Steden Van 's Konings Nederlanden, Met hare Beschryvingen* (de Zuidelijke Nederlanden), 95 kaartbladen, handgekleurd en tekst in het Nederlands (A.N. I, Bl. 69A, blz. 327-330) en 9 bijgebonden overzichtskaarten uit Blaeu's *Atlas Major*, Deel III.

- Het stedenboek van Piemont en Savoye, uitgegeven door de erfgenamen van Joan Blaeu in 1682: *Pedemontium Florentissimum Italiae Latus Ex Corn. Tac. Apud Haeredes Ioannes Blaeu, MDCLXXXII*, 69 kaarten; niet ingekleurd, tekst in het Latijn (A.N. I, Bl. 75, blz. 339-342).

De hierboven omschreven atlasbanden vormen een zeer waardevolle aanvulling op de collectie van de kaartenverzameling van de Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen te Utrecht. De beheerder van de kaartenzaal heeft als uitgangspunt, dat de atlas overeenkomstig de wens van de schenker, in principe voor een ieder toegankelijk is. Ook werden de wensen geformuleerd dat de twaalf banden ook daadwerkelijk gebruikt gaan worden bij het onderwijs in de kartografie en dat zij een functie zouden krijgen bij het wetenschappelijke onderzoek. Het staat wel vast dat dit in de toekomst ook zal gebeuren. Het is een prachtige aanwinst.

Vier kaarten van de Kaap de Goede Hoop III*

5. Pieter van der Aa, Leiden: *Le Cap de Bonne Esperance*.

Dit is de enige van de vier kaarten waarop vermeld is door wie en waar ze gemaakt werd. Het is een gedrukte kaart, een in de breedte getrokken versie van de *Nova et Accurata Tabula Promontorii Bonae Spei* (VELH 93). Evenals daar loopt de Saldanhabaai diep van west naar oost het land in, is het Kaapse schiereiland te gedrongen van vorm, zijn er teveel meertjes (vleien) en is de loop van de rivieren niet juist. Het noordelijk deel heeft in het binnenland eveneens weinig topografische details. Toegevoegd zijn hier de kralen van Schagger en Houtebeen, twee Hottentot-hoofdlieden uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. In het zuidoosten, in Hottentots Holland, is ook een nieuw gegeven ingetekend en wel een landgoed met het bijschrift: *Vergelegen, Hofstee van de Heer W.A. vander Stel*. Het graadnet is veel grover dan op VELH 93 en de gradenverdeling langs de kaartranden is anders. In de rechterbovenhoek bevindt zich in een rechthoekig kader dezelfde geschiedenis van ontdekking en naamgeving van de Kaap als links onderaan op VELH 93, echter met Franse tekst. Daaronder dezelfde verklaring der tekens, ook in het Frans. De titel van de kaart is gegrift in een mooi versierde staande steen in de linkerbenedenhoek. De titel luidt: *Le Cap de Bonne Esperance. Suivant les Nouvelles Observations de Messrs. de l'Academie Royale des Sciences, etc. Augmentees de Nouveau. A Leide. Chez Pierre van der Aa. Avec Privilege*.¹ Daaronder twee afstandsschalen. Links van de titelsteen enkele Hottentotten bij een kraal van ronde hutten en een zeegezicht. Rechts een landhuis aan de voet van een bergketen en daarachter een gezicht op de Tafelbaai. De kaart is niet gedateerd.

De bijschriften zijn in het Frans, in het Nederlands of in beide talen. Op de kaart, die ik als eerste van de vier hebben kennen, hebben de eilandjes in de Saldanhabaai wel een naam. Een van deze namen, Malle Gansen in plaats van Malgaseiland, was de indirecte aanleiding tot dit artikel: nieuwsgierigheid naar de oorsprong van het woord Malgas en het verband met Malle Gansen leidde onder meer tot het raadplegen van andere kaarten van de Kaap de Goede Hoop uit de tweede helft van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw.² Daarbij viel de onderlinge verwantschap van de vier hier besproken kaarten op.

De kaart van Pieter van der Aa heeft nog een bijschrift dat op VELH 93 niet voorkomt: 'Fort Francois' bij het vierkantje op de zuidelijke oever van de Saldanhabaai. Op deze - in feite zuidwestelijke - oever richtten de Fransen in 1666 een paal met een schild met inscriptie op om

daarmee hun aanspraken op de baai kenbaar te maken. Na enig over en weer omhakken en weer plaatsen van dit soort palen door Nederlanders en Fransen, verlieten de Fransen in 1670 de baai en kwamen niet meer op hun claim terug. In 1671 werd de laatste Franse paal vervangen door een VOC-paal en er werd ter plaatse een compagniespost gevestigd, bezet door een korporaal en vijf man.³

Behoudens de drie nieuwe persoonsnamen: Houtebeen, Schagger en W.A. van der Stel, bevat de kaart van Van der Aa geen persoonsnamen die niet ook op VELH 93 voorkomen, maar laat er wel vijftien weg waarvan negen geïdentificeerde. Wellicht uit plaatsgebrek. Nog wel of niet meer in leven zijn was ook bij deze kaart geen reden een naam te handhaven of te laten vervallen. Zoals later zal blijken, kan de kaart niet vóór medio september 1708 en niet na 10 november 1713 gemaakt zijn. Begin 1711, bijvoorbeeld, was bijna 67% van de geïdentificeerde dragers van weggelaten namen overleden, maar ook al 68% van degenen wier naam gehandhaafd bleef.⁴ Partij kiezen tegen de eind 1706 in ongenade gevallen Gouverneur W.A. van der Stel zou wel een reden voor het weglaten van een naam kunnen zijn. Dat zou dan de zoons betreffen van drie op VEL 809 en VELH 93 genoemde Stellenbossche vrijburgers: Gerrit van der Bijl, Hendrik Elberts (Broemse) en Gerrit Cloete (Bloeten, Kloeten), die zelf alle drie al in of voor 1702 waren overleden. Inderdaad werden de twee eerste namen door Van der Aa niet overgenomen, de derde daarentegen wel. Ook verving hij de naam van de in 1702 overleden Hans Jurgen Grim (Grum, Grimp) niet door die van zijn bezitsopvolger Adam Tas, een verbitterde vijand van Van der Stel. Het is opmerkelijk, dat van de bijnamen, beroeps- en herkomstnamen een hoog percentage werd gehandhaafd: ruim 81%. Een kwestie van ze niet meer kunnen identificeren? Uit het feit, dat Van der Aa persoonsnamen overnam die wel op VELH 93 maar niet op VEL 809 voorkomen, mag worden geconcludeerd dat eerstgenoemde gedrukte kaart hem tot voorbeeld heeft gediend en niet de oudere manuscriptkaart.

Wat betreft de drie nieuwe persoonsnamen, eerst iets over Schagger en Houtebeen. Het is niet duidelijk waarom Pieter van der Aa de kaart met de namen en kralen van deze twee Hottentot-hoofdlieden heeft verrijkt, tenzij het hem slechts om het invullen van een wel

Pierre van der Aa, *Le Cap de Bonne Esperance*, ongekleurd, afm. 21 × 28,5 cm, incl. lijst 26,5 × 38 cm. (U.B. Leiden, Coll. BN, P182 nr. 171.) →

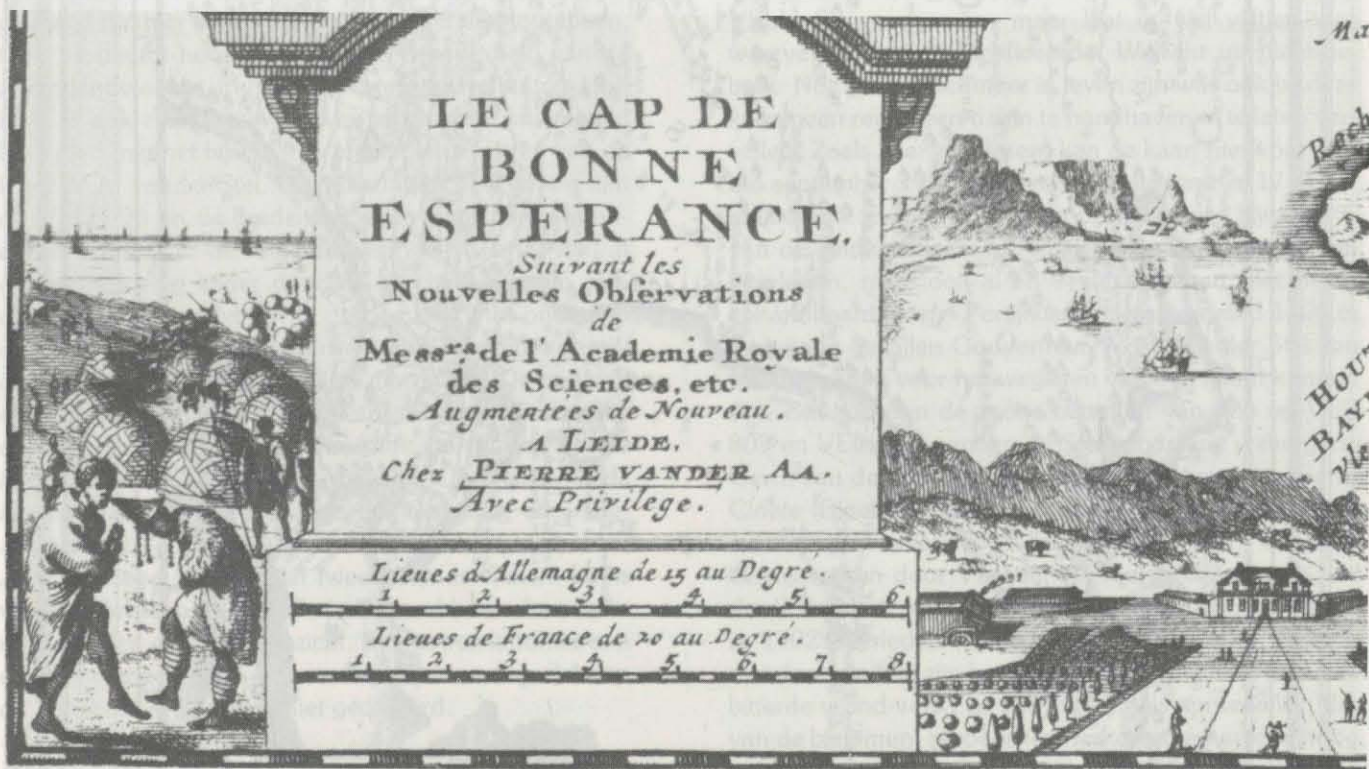
zeer leeg achterland te doen was. Schagger en Houtebeen speelden in de periode dat de kaart gemaakt werd geen rol meer. Dat was, evenals de Franse aanspraken op de Saldanhabaai, zo'n dertig tot veertig jaar eerder wel het geval.

De vermelding van Vergelegen en W.A. van der Stel daarentegen helpt de kaart te dateren. De kaart kan niet eerder gemaakt zijn dan begin 1699 toen Wilhem Adriaan het ambt van Gouverneur van de Kaap de Goede Hoop van zijn vader Simon van der Stel overnam en ook niet eerder dan 1702, het jaar waarin zijn huis Vergelegen gereed kwam.⁵ Juist het huis Vergelegen maakt een nauwkeuriger vaststelling van de terminus a quo mogelijk, maar daarover straks meer.

De kaart *Le Cap de Bonne Esperance* werd voor het

deze periode moet zijn verschenen omdat de opdracht anders zinloos geweest zou zijn. De opgenomen kaarten kunnen eerder zijn vervaardigd, echter niet later.

Het antwoord op de vraag hoeveel eerder de hier besproken kaart kan zijn gemaakt wordt gegeven door de hofstede Vergelegen. Gouverneur W.A. van der Stel werd begin 1706 door een aantal vrijburgers aangeklaagd, voornamelijk omdat hij zelf op grote schaal landbouw, wijnbouw en veeteelt bedreef en zo de markt voor de vrijburgers bedierf. Zijn omvangrijke landbezit en de grootte van zijn huis Vergelegen waren ook met de klacht verweven. Hij liet enkele van zijn tegenstanders, o.a. Adam Tas, opsluiten in de kerkers van het Kasteel (het voormalige fort) en zond vier anderen terug naar Holland. Hiermee deed hij zichzelf de das om. De vier

Pierre van der Aa, *Le Cap de Bonne Esperance* (detail) (U.B. Leiden, Coll. BN, P182 nr. 171)

eerst gepubliceerd in de door Pieter van der Aa samengestelde en uitgegeven *Nouvel Atlas*.⁶ Noch de kaart, noch de atlas zijn gedateerd, maar de opdracht op het tweede blad van het door mij geraadpleegde exemplaar van de atlas maakt het mogelijk de terminus ad quem vast te stellen. De atlas werd opgedragen aan de Leidse burgemeesters Joost van Heemskerk, Karel Crucius, Johan de Bye en Jan van Assendelft, aan de pensionaris Pieter Marcus en aan de secretaris Johan van Groenendijck. Hoewel de twee laatstgenoemden hun functie gedurende vele jaren ononderbroken uitoefenden en de vier burgemeesters meer dan eens tot dit ambt werden geroepen, kwam deze combinatie van namen slechts in één periode van nog geen jaar voor: van 17 januari tot en met 10 november 1713.⁷ Dit betekent, dat de atlas in

smokkelden het zgn. *Klachtschrift* met 63 handtekeningen van vrijburgers mee en kwamen daarmee eind juli 1706 in Patria aan. Reeds op 30 oktober van dat jaar riepen de Heren XVII de Gouverneur, zijn broer Frans, de Sekunde Elsevier en de predikant Kalden terug en gelastten de afbraak van het huis Vergelegen en verdeling van het bijbehorende land. De teruggeroepen verlieten de Kaap met de retourvloot van 1708 en arriveerden op 14 september 1708 voor Texel.

Wilhem Adriaan had zowel met de retourvloot van april 1706 als met een van de twee begin juli van dat jaar vertrokken schepen allerhande verweerschriften en verklaringen te zijnen gunste naar Patria gezonden, die echter niets uithaalden. Na zijn terugkeer verscheen in Holland, zonder vermelding van jaar, naam auteur en naam uit-

gever/drukker, een *Korte Deductie van Willem Adriaan van der Stel* ..., een in de derde persoon geschreven verweer tegen de aanklachten, ondersteund door een groot aantal bijlagen, waarvan de jongste 22 februari 1708 was gedateerd, en met een tekening van het huis Vergelegen.⁸ Een ietwat grove versie van deze tekening werd door Pieter van der Aa gebruikt ter versiering van de titel van zijn kaart *Le Cap de Bonne Esperance*! Zelfs als Van der Stel de tekening meebracht en de tekst van de *Korte Deductie* bij zijn aankomst in Holland reeds helemaal persklaar was, dan kan het stuk op zijn vroegst in de tweede helft van september zijn gedrukt en aan buitenstaanders bekend geworden. De kaart van Pieter van der Aa kan derhalve niet vóór medio september zijn vervaardigd.

Pieter van der Aa, ca 1659-1733, was sedert 1677 lid van het Leidse boekverkopersgilde, waar hij in 1714 ook als drukker toetrad. Van 1715 tot 1730 was hij zowel stads- als academiedrukker. Door eigen ideeën over de rechten van een uitgever botste hij nog al eens met collegae/concurrenten, niet alleen in Leiden maar ook in Amsterdam en Den Haag. De historiografe van de Amsterdamse boekhandel wijdde een apart hoofdstuk aan hem en achtte zijn boekhandel een nader onderzoek waard.⁹ In de *Atlantes Neerlandici* worden zijn kartografische produkten niet hoog aangeslagen.¹⁰ Van der Aa was dus zelf geen kartograaf maar uitgever van voornamelijk historische werken en atlassen. Aan de totstandkoming van de onder zijn naam uitgegeven kaarten heeft hij zeker zelf meegewerkt. Voor het vervaardigen van *Le Cap de Bonne Esperance* waren de volgende basisgegevens nodig:

1. De in het vorige hoofdstuk besproken kaart *Nova Et Accurata Tabula Promontorii Bonae Spei* (VELH 93), waaraan Van der Aa de hierna te noemen gegevens toevoegde en waaruit hij een aantal persoonsnamen en topografische details weglief. Zie het overzicht in hoofdstuk 2.¹¹
2. De afbeelding van het huis Vergelegen, bijlage F.3 van de *Korte Deductie* ter verdediging van Wilhelm Adriaan van der Stel.
3. Kennis van de namen van de zeventiende-eeuwse Hottentot-hoofdlieden Schagger en Houtebeen.
4. Kennis van de Franse poging tot vestiging aan de Saldanhabaai.

Al deze gegevens waren aan publikaties te ontlelen: de kaart moet tussen 1699 en 1702/1703 zijn gedrukt, de *Korte Deductie* na medio september 1708; De namen Schagger en Houtebeen werden in een boek uit 1681, herdrukt in 1697, genoemd en het omverwerpen van een Franse paal bij de Saldanhabaai zou in de krant hebben gestaan.¹² In dit verband mogen ook persoonlijke ontmoetingen van Pieter van der Aa met Wilhelm Adriaan van der Stel, die zich na zijn terugkeer in Lisse vestigde, niet uitgesloten worden geacht. Als contactpersoon kan de Leidse regent Joost van Heemskerk zijn opgetreden, die enerzijds belangen behartigde voor andere leden van de familie Van der Stel¹³ en anderzijds als eerste genoemd werd in de opdracht, die Van der Aa zijn *Nouvel Atlas* meegaf.

Hofstede Vergelegen. Bijlage F.3 van W.A. van der Stels 'Korte Deductie', uitgave Leibbrandt, Defence, 1897. (Foto Kon. Bibl., 's-Gravenhage)

Van der Aa nam de kaart *Le Cap de Bonne Esperance* op in drie van zijn uitgaven:

- in de *Nouvel Atlas* (1713) met 95 of 98 kaarten, waarin deze kaart nr. 94 is;^{14a}
- in de *Nouvel Atlas* (mogelijk c. 1715 of c. 1720) met 193 kaarten, waar de kaart het nummer 176 heeft;^{14b}
- in *La Galerie Agreeable du Monde* (voltooid 1729), 66 delen in 27 of 20 banden, waar de kaart voorkomt als nr. 7 in deel 62.^{14c}

De Engelse graveur en verkoper van kaarten en prenten, Emanuel Bowen, gaf tegen het midden van de achttiende eeuw een wereldatlas uit met een kaart van de zuidelijke helft van Afrika. Hierop is de titelcartouche met afbeeldingen eromheen - slechts aan de linkerkant iets ingekort en uiteraard met een andere tekst - volkomen gelijk aan de titelsteen en de afbeeldingen van Pieter van der Aa, dus met het huis Vergelegen.¹⁵

In onze tijd werd *Le Cap de Bonne Esperance* gepubliceerd door Tooley, Burman/Levin en Norwich.¹⁶ Tooley besprak de kaart tweemaal en dateerde haar 1729 en (1713). Bij zijn beschrijving van de uitgave van 1729 gaf hij een opsomming van 30 namen, waarvan 7 topografische; hij miste maar drie persoonsnamen. De kaart die Burman/Levin gebruikten, een exemplaar uit het Kaapse archief, gedateerd c. 1755, was slechts bedoeld als een niet aan hun tekst gerelateerde illustratie van hun boek. Norwich dateert de kaart (1713), vestigt de aandacht op het huis van de Gouverneur en op het noemen van de namen van landeigenaars, evenwel zonder de namen zelf op te sommen. Hij constateert geen relatie met de door hem in hetzelfde boek gepubliceerde *Nova et Accurata Tabula*.

6. *Carta Geografica del Capo di Buona Speranza*: een kaart van G. de l'Isle?

Het vraagteken in de titel van dit hoofdstuk geeft al aan waarom deze kaart een aparte bespreking verdient in plaats van afgedaan te worden in een voetnoot als een Italiaanse vertaling van de kaart van Pieter van der Aa.

Topografische details en bijschriften zijn gelijk, behalve dat de laatste in het Italiaans zijn vertaald. Er zijn enkele verschillen, waarvan de titel en de afbeeldingen daaromheen de belangrijkste zijn. Linksonder bevindt zich, evenals op de kaart van Van der Aa, een steen, eenvoudiger van vorm en voor de beschouwer iets naar links gedraaid. In de steen het opschrift: *Carta Geografica del Capo di Buona Speranza*. Links een grote boom en een dreigende olifant, rechts een Hottentot. Op de voorgrond een paar wel erg kleine neushoorns, een ronde hut en een paar Hottentotten. Op de achtergrond zeegezichten met schepen. Varend op de oceaan vier verschillende typen schepen. Rechtsboven is de beknopte geschiedenis van de Kaap weggelaten en de verklaring der tekens, vertaald in het Italiaans, omhooggeschoven met daaronder een afstandsschaal. Het graadnet lijkt heel vaag en wijkt af van dat op de kaart van Van der Aa. De kaart is anoniem en ongedateerd.

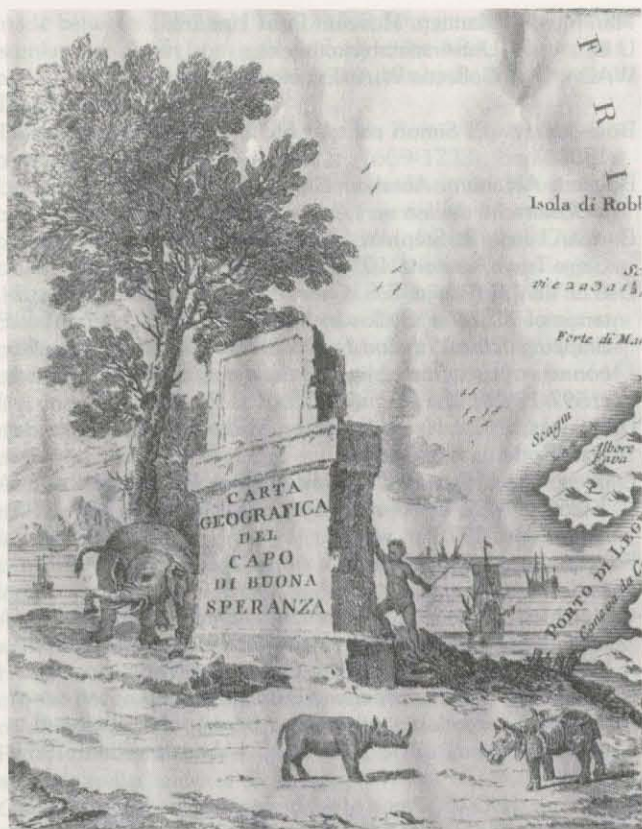
Of de kaart in Nederlandse verzamelingen voorkomt, weet ik niet. Ik ken haar alleen uit hedendaagse buitenlandse publikaties. Tooley publiceerde haar in 1963 en vermeldde toen, dat ze voorkomt in de Italiaanse editie van de atlas van De l'Isle, de *Atlante novissimo che con-*

tiene tutti le parte del mondo, verschenen in Venetië tussen 1740 en 1750.¹⁷ Een Zuidafrikaans tijdschriftartikel uit 1971 laat de kaart afkomstig zijn uit: de Venetiaanse uitgave van de atlas van De l'Isle (1740), die in twee delen werd uitgegeven.¹⁸ Ook voor Norwich is de maker Guillaume de l'Isle en de herkomst de Italiaanse versie van diens atlas, gepubliceerd in Venetië tussen 1740 en 1756. Hij ziet de kaart als 'an example of his international fame' en wijst op de vermelding van de namen van ongeveer twintig boeren, van wie hij als belangrijkste voor de geschiedenis van de Kaap noemt: Van der Stel, Swarte Pieter, Roelof Pasman, Gerrit Kloetin (!) en Simon de Groot. Hij signaleert geen verwantschap met de eveneens door hem gepubliceerde kaarten van Pieter van der Aa en de *Nova et Accurata Tabula*.¹⁹

De Franse kartograaf Guillaume de l'Isle, die in 1726 overleed, heeft zelf nooit een atlas van zijn kaarten samengesteld. Dat gebeurde voor het eerst in 1730 door de Amsterdamse uitgevers Covens & Mortier. In de *Atlantes Neerlandici*, waar het werk van De l'Isle niet thuishoort, worden deze atlas en volgende uitgaven dan ook onder Covens & Mortier besproken. Uit de lijsten van

Carta Geografica del Capo di Buona Speranza, 32,9 × 42,5 cm, incl. rand 40 × 57 cm.
(Bibl. Naz., Florence, Magl. 12-85, Vol. II, Libro III, carta 38; foto C.M.J.M. van den Heuvel, Florence.)

Carta Geografica del Capo di Buona Speranza (cartouche)
(Bibl. Naz., Florence, Magl. 12-85, Vol. II, Libro III, carta 38;
foto C.M.J.M. van den Heuvel, Florence).

kaarten, blijkt dat het niet altijd kaarten van De l'Isle zelf zijn, maar kaarten gebaseerd op werk van De l'Isle.²⁰ De *Atlante Novissimo che contiene tutte le parti de mondo* ..., uitgegeven in Venetië door Giambattista Albrizzi, is in de *Atlantes Neerlandici* opgenomen onder het werk van de Amsterdamse boekhandelaar en uitgever Isaac Tirion, 1705-1765. Van de atlas bestaat een eerste editie van 1740 en een tweede editie van 1750.

In de eerste editie vermelden alle of bijna alle kaarten, dat ze in Amsterdam door Isaac Tirion werden gemaakt. De meeste kaarten zijn gebaseerd op kaarten van De l'Isle en dat wordt op sommige kaarten ook vermeld. Er wordt geen opsomming van de in de eerste editie opgenomen kaarten gegeven. Van elk der beide uitgaven wordt slechts één verblijfplaats vermeld: de Biblioteca Nazionale in Florence.²¹

Nadere informatie uit Florence²² leert, dat de editie van 1740 in één deel werd uitgegeven, die van 1750 in twee delen, waarbij voor het eerste deel vermoedelijk de uitgave van 1740 werd gebruikt, voorzien van een nieuwe titelpagina. Door de overstrooming van de Arno in 1966 is het exemplaar van de eerste editie verloren gegaan, terwijl de tweede editie nog steeds in restauratie is. Als het eerste deel van de uitgave van 1750 inderdaad identies was aan de uitgave van 1740, dan heeft deze editie de kaart van de Kaap de Goede Hoop niet bevat. Het tweede deel bevat de kaart wel. Ze wordt in de gedrukte inhoudsopgave *Carta particolare del Capo de Buona Speranza* genoemd. Noch in deze inhoudsopgave, noch op de kaart zelf is de naam van de maker vermeld.

Er is dus geen enkele aanwijzing, die toeschrijving van de *Carta Geografica del Capo di Buona Speranza* aan Guillaume de l'Isle rechtvaardigt. Ware dit wel het geval, dan zou ook de eerder gepubliceerde kaart van Pieter van der Aa op een voorbeeld, gemaakt door De l'Isle terug moeten gaan. En de *Nova et Accurata Tabula Promontorii Bonae Spei* (VELH 93) eigenlijk ook. Een dergelijk voorbeeld van de hand van Guillaume de l'Isle is tot nu toe nog niet gevonden door de karto-bibliografen van de Bibliothèque Nationale te Parijs, waar men bezig is met de beschrijving van Franse kaarten en atlanten uit vroeger eeuwen, analoog aan de *Atlantes Neerlandici*.²³ In feite is de kaart zelf de sterkste aanwijzing dat ze niet van De l'Isle kan zijn: haar geografische onjuistheid en onbeholpenheid is een zorgvuldig geograaf als De l'Isle onwaardig.

Tenslotte bevat de kaart een paar kleine eigenaardigheden, die aantonen dat ze op een Nederlands en niet op een Frans model terug moet gaan, namelijk de vertaling in het Italiaans van niet goed begrepen bijschriften. Zo werd de plantage van (Monsr.) de Beer: Piano del Orso = vlakte van de beer. In de weiden van de elanden werden elanden voor eilanden aangezien: I Isole prative. Men kan slechts veronderstellen, dat Isaac Tirion tussen 1740 en 1750 aan de hand van de kaart *Le Cap de Bonne Esperance* van de in 1733 zonder bedrijfsopvolger overleden Pieter van der Aa de *Carta Geografica del Capo di Buona Speranza* heeft laten maken. Dit ten behoeve van Giambattista Albrizzi te Venetië om het door deze uit te geven, aan Eleanora C. Collalto K^o Capello opgedragen tweede deel van de nieuwe editie van de *Atlante Novissimo* te completeren.

Nawoord

Niettegenstaande hun Latijnse, Franse en Italiaanse titels zijn de vier kaarten allemaal van Hollandse komaf. Ze konden worden gedateerd tussen 1694 (met gegevens van eind 1687) en 1713 (de jongste kaart bevat geen nieuwere gegevens dan de kaart die in 1713 verscheen). Van elke kaart kon worden bepaald binnen welke tijdslijmieten ze moet zijn vervaardigd. Hierdoor kon ook hun chronologische volgorde worden vastgesteld.

Toeschrijving van de *Carta Geografica del Capo di Buona Speranza* aan de Franse geograaf Guillaume de l'Isle moet worden afgewezen. De boekverkopers en uitgevers Pieter van der Aa en Isaac Tirion waren geen kartografen en moeten worden gezien als degenen die opdracht gaven tot het maken van kaarten, in dit geval het imiteren of kopiëren van kaarten van anderen. Het was voor geen van de kaarten mogelijk de naam van de maker vast te stellen.

Slechts van de oudste kaart, VEL 809, is het doel bekend: de bewindhebbers van de VOC een beeld geven van wat op een bepaald moment aan de Kaap en in de nieuwe nederzettingen tot stand was gebracht. De drie gedrukte kaarten kunnen slechts gediend hebben om de in hun tijd bij verzamelaars zo geliefde wereld-atlanten te completeren.

De grootste charme van de vier kaarten is wel, dat zij de namen noemen van een groot aantal mensen, die in die tijd en op die plaats werkelijk hebben gewoond en gewerkt.

NOTEN

- * Delen I en II van dit artikel verschenen resp. in *Caert-Thresoor* 5 (1986), 4, p. 79-82 en 6 (1987), 2, p. 19-22.
1. Waar Van der Aa geen accenttekens gebruikte, heb ik deze ook weggelaten.
 2. Een artikel over Malga-Malle Gans is in voorbereiding.
 3. Burman/Levin 1974, p. 29-34.
 4. ARA, VOC 4065/KA 4043, p. 689, Generaale opneeming vrijburgers begin 1711, overgekomen 1711.
 5. Bogaert 1711, p. 474.
 6. Geraadpleegd exemplaar: U.B. Leiden, Coll. BN Atlas 551, kaart nr. 94.
 7. G.A. Leiden, *Naam-Wyzer* (zgn. Heerenboekje) 1700-1719, sub 1713 p (5) en (9).
 8. ARA, VOC 4054/KA 4032 (1706/1706). Leibbrandt 1897; de tekening is bijlage F.3. McCall Theal 1913. Fouché 1914. Dominicus 1928. D.A.S. III. Op 5 juli 1607 vertrokken de Nieuwburg en de Hazenoot; eerstgenoemde had de stukken aan boord - zie register VOC 4054. De Hazenoot verging in de Spaanse zee.
 9. v. Eeghen V-1, p. 179-191.
 10. Koeman I, 1-3.
 11. *Caert-Thresoor* 5 (1986), p. 79-82.
 12. Schagger en Houtebeen: Godée-Molsbergen 1916, p. 172 noot 1: Pieter de Neyn, p. 226. Fransen in Saldanha-baai: Burman/Levin 1974, p. 31.
 13. Böeseken 1964, p. 29, 227, 230.
 14. a. Koeman I, Aa 8, gedateerd (1714).
b. Koeman I, Aa 7, ongedateerd; hier krijgt de kaart het nr. 170 omdat de 6 platen, die geen kaarten zijn, niet worden meegeteld.
De atlas zou kort voor 1715 of kort voor 1720 kunnen zijn uitgegeven, afhankelijk van de interpretatie die men mag geven aan de opdracht in de *Atlas Nouveau et Curieux* ..., Mar. Mus. Prins Hendrik, Rotterdam, WAE 1, Koeman I, Aa 2, gedateerd (1714). Op p. 142 van deze *Atlas Nouveau* wordt reclame gemaakt voor de nieuw gedrukte en uitgegeven *Nouvel Atlas* ... met een lijst met 199 titels van platen en kaart.
 15. Tooley 1969, p. 31 en Plate 22.
 16. Tooley 1963, p. 9 en Plate 10. Tooley 1968, p. 2 en Plate 2. Burman/Levin 1974, p. 24-25. Norwich 1983, map 212 en map 207.
 17. Tooley 1963, p. 10 en Plate 12.
 18. Anna H. Smith, Kaarte van weleer, in: *Suid-Afrikaanse Panorama*, jan. 1971, p. 46.
 19. Norwich 1983, map 218 en maps 212 en 207.
 20. Leo Bagrow - R.A. Skelton, *Meister der Kartografie*, Berlin 1963, p. 481-482. Koeman II, sub Covens & Mortier, C&M 3 t/m 9.
 21. Koeman II, sub Tirion, Tir 1.
 22. Met dank aan drs. C. van den Heuvel, Ned. Interuniversitair Kunsthistor. Instituut, Florence voor zijn brief van 11 september 1986.
 23. Brief van Mme. M. Pastoureau, Bibl. Nat., Dept. des Cartes et Plans, Paris, dd. 11 avril 1986. Zij hoopt een dergelijke kaart ooit te vinden. Mireille Pastoureau, *Les Atlas français XVIe-XVIIe siècles*, Paris 1984.

AFKORTINGEN EN LITERATUUR

- ARA : Algemeen Rijksarchief, Den Haag
Coll. BN : Collectie Bodel Nijenhuis
D.A.S. : zie literatuurlijst
G.A. : Gemeentearchief

- Mar. Mus. : Maritiem Museum Prins Hendrik
U.B. : Universiteitsbibliotheek
WAE : Collectie W.A. Engelbrecht

- Böeseken, A.J., *Simon van der Stel en sy kinders*, Kaapstad 1964.
Bogaert, Abraham, *Abraham Bogaerts historische reizen door d'Oostersche deelen van Asia*, (Amsterdam 1711).
Burman, Jose & Stephen Levin, *The Saldanha Bay Story*, Cape Town/Pretoria 1974.
D.A.S. III: J.R. Bruijn, F.S. Gaastra and I. Schöffer, with assistance of E.S. van Eyck van Heslinga (eds.), *Dutch Asiatic Shipping in the 17th and 18th centuries. Vol. III Homeward-bound voyages from Asia and the Cape to the Netherlands (1597-1795)*, The Hague 1979 (R.G.P. 167).
Dominicus, F.C., *Het ontslag van Wilhem Adriaen van der Stel*, Rotterdam 1928.
Eeghen, Dr. I.H. van, *De Amsterdamse Boekhandel 1680-1725. V-1 De boekhandel van de Republiek 1572-1795*, Amsterdam 1978.
Fouché, Leo, *Het dagboek van Adam Tas (1705-1706)*, London 1914.
Godée Molsbergen, E.C., *Reizen in Zuid-Afrika in de Hollandse tijd, 1e deel Tochten naar het Noorden 1652-1686*, 's-Gravenhage 1916 (Werken Linschoten Vereniging XI).
Koeman, C., *Atlantes Neerlandici. Bibliography of terrestrial, maritime and celestial atlases and pilot books, published in the Netherlands up to 1880. vol. I-V*, Amsterdam 1967-1971.
Leibbrandt, H.C.V., *Precis of the archives of the Cape of Good Hope IV: The defence of Willem Adriaan van der Stel*, Cape Town 1897.
Neyn, Pieter de, *Lust-hof der huwelijken* ..., Amsterdam 1681; herdruk Amsterdam 1697; facsimile uitgave Leiden 1966.
Norwich, Oscar I., *Maps of Africa*, Johannesburg/Kaapstad 1983.
Theal, George McCall, *Willem Adriaan van der Stel and other historical sketches*, Cape Town 1913.
Tooley, R.V., *Early maps and views of the Cape of Good Hope*, Map Collectors' Circle No. 6, 1693.
—, *Maps of Africa. A selection of printed maps from the sixteenth to the nineteenth centuries*, M.C.C. No. 47, 1968.
—, *Collectors' Guide to maps of the African continent and Southern Africa*, 1969.

SUMMARY

Four maps of the Cape of Good Hope I, II and III

The four maps are undated and three of them are anonymous. Their most important feature is that they show a number of names of farmers (vrijburgers) and officials of the Dutch East India Compagny (VOC). Comparison of the names and analysis of omitted and added names made it possible to establish the period in which the maps have been made: between 1694 (1687) and november 1713. Names of persons, topographical data and geographical errors (rendering of Cape Peninsula and Saldanha Bay, course of rivers and number of small lakes) show that the maps are closely related. The oldest one, VEL 809, is a manuscript map made by the VOC settlement at the Cape to inform the board of directors in Holland of the state of affairs of live-stock grazing, agriculture, viticulture and forestry. This copy can still be found in the Algemeen Rijksarchief (ARA) in The Hague; a second copy is in the archives in Cape Town. The map was completed in or shortly before 1694 but also contains data from the end of 1687. The three other maps are printed ones. The first one, *Nova et Accurata Tabula Promontorii Bonae Spei* (ARA: VELH 93), is based on VEL 809 and some other ms-maps in the (secret!) VOC-archives. The mapped region has been enlarged northwards to include the Saldanha Bay. The inland of this extension shows no topographical details. The map must have been

made between 1699 and 1702/1703. The name of the maker is unknown. Apart from a single copy in the ARA, the map can be found in the *Atlas Major* in 6 volumes by R. & I. Ottens in Teylers Museum, Haarlem.

The second printed map, *Le Cap de Bonne Esperance*, was published by Pieter van der Aa (c. 1659-1733), bookseller at Leiden, in several of his atlases. It is based on the *Nova et Accurata Tabula*, of which a number of names are omitted. It was possible to date the map after the middle of september 1708 because of a picture of W.A. van der Stel's house Vergelegen in the title decoration. This picture was not known before Van der Stel's return to Holland on september 14th 1708. The map was published for the first time in Van der Aa's *Nouvel Atlas*, dedicated to the four burgomasters of Leiden whose joint term of office ended on November 10th 1713. This establishes its terminus ad quem. The fourth map, the *Carta Geografica del Capo di Buona Speranza* is a copy of the map published by Van der Aa, with exception of the title decoration. It contains no new names or data but all topographical data and even some of the farmers' names have been translated in Italian. The map is ascribed by some modern authors to the French geographer Guillaume de l'Isle (1675-1726), because it is only known from the *Atlante novissimo che contiene tutte le parti del mondo ... del signor G. De L'I.*, second edition, published in Venice in 1750. However, as shown in *Atlantes Neerlandici* III under Isaac Tiri-on, the *Atlante Novissimo* was composed of maps by Isaac Tiri-on of Amsterdam, based on a number of maps by De l'Isle. Like Pieter van der Aa, Isaac Tiri-on (1705-1765) was a publisher and bookseller and not a cartographer. It is not likely that the *Carta Geografica* was copied from a map by De l'Isle as it does not come up to his high standard of work. Moreover, up till

now no map of the Cape of Good Hope by De l'Isle has been found which could have stood model - not even by the cartobibliographers of the Bibliothèque Nationale in Paris. Notwithstanding their Latin, French and Italian titles, it may be assumed that all four maps are of Dutch origin and can be traced back to the "mother" map VEL 809. The names of the makers could not be established. Because of their geographical inaccuracy the maps must have been useless for sea or land voyages. The ms-map had a VOC-purpose; the three printed maps were probably only meant to complete atlases which at that time were much sought after by connoisseurs.

ERRATA DELEN I EN II.

Deel I (Caert-Thresoor 5 (1986) nr. 4):

p. 78, 2e kolom, 18e regel: 'het' weggevalen tussen 'op' en 'al-lerlaastst'

p. 83, 1e kolom, 19e regel: Na 'fort.' is weggevalen: 'Mar-quardt is een dorp bij Berlijn in de Mark Brandenburg.'

p. 83, 2e kolom, onderste regel: 'in' weggevalen tussen 'de' en 'vele'

p. 84, 1e kolom, 8e regel: 1965 moet zijn 1695

Deel II (Caert-Thresoor 6 (1987) nr. 2):

p. 19, 1e kolom, 21e regel: 'Sardan-Bay' moet zijn 'Sardanje-Bay'

p. 19, 2e kolom, 24e regel: achter 'zij' is de 'n' weggevalen

p. 19, 2e kolom, 33e en 39e regel: 'Wilhelm' moet zijn 'Wil-hem'

p. 19, 2e kolom, voorlaatste regel: 'pas' moet zijn 'pad'

Varia Cartographica

Inzendingen voor deze rubriek zenden aan drs. E. Fleurbaay, Gemeentearchief Amsterdam, Amteldijk 67, 1074 HZ Amsterdam

Studiedag en tentoonstelling regionale kartografie

Zaterdag 4 juni zal in het Oude Raadhuis te Rhenen de jaarlijkse studiedag regionale kartografie van de Nederlandse Vereniging voor Kartografie worden gehouden met als thema *De Gelderse Vallei*. Tevens wordt die dag de tentoonstelling getiteld *Landkaarten van de Gelderse Vallei* geopend. Hoogtepunt van deze expositie van circa 50 kaarten uit verschillende Nederlandse collectie zal vermoedelijk zijn de kaart HOLLANDIA uit de sGrooten-atlas van de Spaanse Nationale Bibliotheek te Madrid.

Voor de studiedag kunt U zich tot 15 mei opgeven door overmaking van f 20,— op giro 1670043 ten name van M.M.Th.L. Hamelers te Nijmegen onder vermelding van Studiedag Gelderse Vallei.

Programma studiedag:

9.30 uur	ontvangst, koffie
10.00 uur	opening door Prof. Dr. G. Schilder
10.15-10.55 uur	Dr. H.P. Deys, Kaarten van de Gelderse Vallei
11.00-11.40 uur	Ir. W. v.d. Westeringh, Het gebruik van bodemkaarten in samenhang met andere kaarten bij historisch geografisch onderzoek
11.45-12.25 uur	Drs. T. Stol, Waterstaatkundige tegenstellingen tussen het Veenraadschap en het Polderbestuur van Wageningen en Bennekom
12.30-13.15 uur	lunch

13.15-13.55 uur	Stichting Menno van Coehoorn, Ontwikkeling van de versterkingen in de Grebbelinie
14.00-14.40 uur	Drs. A.C. van Grootheest, Kraats en Binnenveld, een grensgeval
15.00 uur	opening van de tentoonstelling

Riet Clement neemt afscheid

Per 1 januari j.l. heeft Mevr. M.H.G. Clement-van Alkemade de Bibliotheek der Vrije Universiteit verlaten in het kader van de TVC-regeling. In 1967 werd zij benoemd als conservator van de kaartenverzameling. Sindsdien heeft zij met niet aflatende inzet, enthousiasme, vindingrijkheid en kennis van zaken de belangen behartigd van 'haar' collectie. Enige spelbreker daarin was en is haar gezondheid, die menigmaal te wensen overliet. Wie Riet goed kent begrijpt dat dit afscheid nooit een echt afscheid kan betekenen. Daarvoor is haar belangstelling voor kartografie, kaarten en kaartbeheer te intens. Zij zal dan ook als docent verbonden blijven aan de GO-cursus kaart- en atlasbeheer (H) voor de vakken collectievorming en kaartbeheer in bibliotheken. Bevrijd van de zorgen en werklast die het beheren van een kaartenverzameling met zich meebrengt, verwacht zij ook eindelijk gelegenheid te vinden om zich meer te wijden aan historisch-kartografisch en karto-bibliografisch onderzoek. Op 4 maart neemt Mevr. Clement officieel afscheid.

'De Vierighe Colom'

Het adres van de zeventiende-eeuwse Amsterdamse uitgever Jacob Aertsz. Colom, 'de Vierighe Colom' of 'in de Vyerighe Colom' is in de historisch-kartografische literatuur wel eens in verband gebracht met een houten bord dat de tekst draagt: *De Vurige Kolom*. Dit bord was aanwezig op de tentoonstelling *The World on Paper* in het Amsterdamse Historisch Museum in 1967 en is afgebeeld in de catalogus (nr. 149). Of dit ornament

uit de winkel van Colom afkomstig was, werd toen door sommigen betwijfeld. Over de herkomst was niets bekend. Thans is het te plaatsen! Uit een publikatie in het Jaarboek Oud-Utrecht 1987 (p. 46) blijkt dat het afkomstig is uit het verbeterhuis *De Vurige Kolom*, een achttiende-eeuwse strafinrichting in de Lange Nieuwstraat (nr. 119) te Utrecht.

Rob Braam verlaat de redactie

Na jarenlange actieve medewerking aan *Caert-Thresoor* moest Rob Braam door toenemende werkdruk genoodzaakt per 1 januari 1988 afscheid nemen van het redactie-team van dit blad. Vanaf de eerste bijeenkomsten in 1981 heeft hij vrijwel zonder uitzondering de pen gehanteerd voor het notuleren van de redactie-vergaderingen. De start van ons tijdschrift werd daarom mede door hem mogelijk. De verhuizing van de Topografische Dienst (waar hij als bibliothecaris werkzaam is) naar Emmen, en de bezuinigingen, die ook daar toesloegen, maakten het de afgelopen tijd steeds moeilijker om consequent te blijven deelnemen aan het redactie-werk.

De redactie wil hem hierbij hartelijk bedanken voor zijn inspanningen.

Dienstverlening Topografische Dienst

Als gevolg van de afslankingsoperatie binnen het overheidsapparaat zullen enige dienstverlenende activiteiten van de Topografische Dienst noodgedwongen worden beperkt.

Centrale Luchtfotocatalogus (CLC)

In overleg met de andere leden van de Contactcommissie voor Landmeetkundige en Kartografische aangelegenheden (CCLK), op wiens initiatief deze catalogus is opgezet, is besloten de bijhouding van de CLC te staken.

Het opgebouwde overzicht over de jaren 1975 t/m 1986 blijft natuurlijk behouden en ligt op de Fototheek van de Topografische Dienst ter inzage.

Bibliotheek en Fototheek.

De openingstijden zijn ingaande 4 januari 1988:

Fototheek maandag t/m vrijdag 09.00-12.00 uur

Bibliotheek maandag t/m vrijdag 13.00 - 16.00 uur

en verder na telefonische afspraak resp. 05910-96340 en 96230.

De openingstijden van de afdeling Kaartverkoop blijven voornamelijk ongewijzigd maandag t/m vrijdag 08.30-12.30 en 13.30 t/m 16.00, tel. 05910-96888.

Adres: Bendienplein 5, Postbus 115, 7800 AC Emmen

Aanbevolen afkortingen

Op initiatief van de Werkgroep kaartbeheer van de Nederlandse Vereniging voor Kartografie is een lijst van aanbevolen afkortingen samengesteld om landelijk te komen tot een uniforme wijze van kaartbeschrijving. Deze lijst is verkrijgbaar bij de heer J. Smits, Werkgroep kaartbeheer, Postbus 90407, 2509 LK 's-Gravenhage.

Prijsverhoging abonnement Caert-Thresoor

Ten gevolge van de gestegen portokosten heeft de uitgever van *Caert-Thresoor* zich helaas genoodzaakt gezien de abonnementsprijs te verhogen van f 20,— tot f 22,50 voor een jaarabonnement in Nederland en van f 25,— tot f 30,— voor een jaarabonnement in het buitenland.

Besprekingen

Lexikon zur Geschichte der Kartographie : von den Anfängen bis zum Ersten Weltkrieg / Verfasst von zahlreichen Experten, bearbeitet von Ingrid Kretschmer, Johannes Dörflinger und Franz Wawrik ; Redaktionelle Mitarbeit: E. Tomasi. — Wien : Franz Deuticke, 1986. — 2 dl. ([32], 988 p.) : ill., krt., 16 ill. in kleur. — (Die Kartographie und ihre Randgebiete : Enzyklopädie / In Verbindung mit der Österreichischen Akademie der Wissenschaften redigiert und herausgegeben von Dr.-Ing. h.c., Dr. Erik Arnberger ; C/1 en C/2). — ISBN 3-7005-4562-2 : ÖS 3000,—, DM 430,—.

In de breed opgezette reeks naslagwerken voor de kartografie *Die Kartographie und ihre Randgebiete*, geredigeerd en uitgegeven door Dr. Ing. h.c., Dr. E. Arnberger (hoogleraar in de kartografie en geografie te Wenen) en onder auspiciën van de

Österreichischen Akademie der Wissenschaften is inmiddels het deel voor de historische kartografie in twee lijvige boekbanden verschenen. Tot dusver ontbrak een dergelijke encyclopedie voor ons vakgebied. Bij de samenstelling ervan is men bepaald niet over één nacht ijs gegaan. Een redactieteam, bestaande uit Dr. I. Kretschmer, Dr. J. Dörflinger, Dr. F. Wawrik en Dr. E. Tomasi, heeft in vijf jaar tijds (1980-1986) dit naslagwerk samengesteld, waaraan maar liefst 150 deskundigen over de gehele wereld meewerkten. De bijdragen uit Nederland zijn van de hand van Drs. P.C.J. van der Krogt, Professor Dr. G. Schilder en Drs. D. de Vries. De gevolgde werkwijze dwingt grote bewondering af. Het moet niet eenvoudig zijn geweest om de aangeleverde artikelen te coördineren en te corrigeren. Bijna 600 trefwoorden zijn in grote en kleine artikelen behandeld, waarbij telkens de auteur is vermeld. Om het zoeken naar de di-

verse onderwerpen te vereenvoudigen en het overzicht te verkrijgen is aan het begin van het boek een randschikking van de trefwoorden gemaakt in negen thema's, te weten: Dokumentatie, Literatur, Standorte; Mathematisch-geodätische Grundlagen, Kartenaufnahme; Darstellungs- und Zeichenmethoden; Personen und Institutionen; Formen kartographischen Ausdrucks, Kartentypen; Einzelwerke; Herstellungsregionen und -perioden; Regionale Einheiten.

De in deze encyclopedie genoemde personen (landmeters, tekenaars, graveurs, uitgevers enz.) zijn op te zoeken via het register achterin deel 2.

Toch is mij gebleken dat met deze twee ingangen het *Lexikon* niet voldoende is ontsloten. Lang heb ik gezocht bijvoorbeeld naar mededelingen over de omsteden 'Vinlandmap' die onlangs weer in het nieuws was. Het resultaat was negatief. Heb ik niet goed gezocht of staat er niets over in het boek, wat mij zou verbazen. Zo zijn er natuurlijk meer onderwerpen te bedenken die moeizaam zijn op te zoeken. Had er niet naast het personenregister en de alfabetisch gerangschikte trefwoorden ook een zakenregister gemaakt moeten worden?

Bij de keuze van de onderwerpen (trefwoorden) zijn overigens wel vraagtekens te plaatsen. Zo is onder meer de stadskartografie onevenwichtig en onvolledig behandeld doordat de trefwoorden Stadtansicht - Stadtkarte(nwerk) - Stadtplan elkaar ten dele overlappen (p. 770 is bijna te vervangen door p. 774). Bovendien valt het accent daarbij te veel op Midden-Europa. Mededelingen over de stadskartografie in Engeland, Nederland, België en bijvoorbeeld in de Verenigde Staten ontbreken vrijwel; met geen woord wordt over de ca 250 kaarten van Jacob van Deventer gesproken (!).

Ook is niet goed te begrijpen waarom Nürnberg en Greenwich afzonderlijk zijn behandeld en bijvoorbeeld Amsterdam (mondiaal gezien het centrum van de commerciële kartografie in de zeventiende eeuw) niet. Voorts mis ik bij het thema kaartschorten onder andere de trefwoorden militaire kaarten, proceskaarten en archiefkaarten. Waarom de Verenigde Staten met zes afzonderlijke kartografische instellingen is vertegenwoordigd in rubriek 5, naast de aparte bespreking van de kartografie in de Verenigde Staten in rubriek 8 en 9 is onduidelijk. Te meer daar geen enkele staat of regio deze dubbele aandacht krijgt.

Kijken we verder naar de Nederlandse situatie, dan wekt het verbazing dat Philippus Cluverius afzonderlijk is behandeld. Deze persoon hoort niet in dit *Lexikon* thuis, maar in een naslagwerk voor de geschiedenis van de (historische) geografie. Vreemd is ook dat Nicolaes van Geelkercken wel apart is besproken en bijvoorbeeld Van Berckenrode of Cruquius niet. Welke criteria men bij de bepaling van de trefwoorden heeft gebruikt en hoe daarbij de werkwijze is geweest wordt niet uitgelegd.

Ondanks de onvolkomenheden die deze eerste encyclopedie voor de historische kartografie bevat is het een goudmijn voor een eerste oriëntatie of verdere verdieping van reeds aanwezige kennis. De aangehaalde literatuur aan het slot van elk trefwoord biedt een goede opstap voor verder onderzoek.

Marijke Donkersloot-de Vrij

Stadsplattegronden : Werken met kaartmateriaal bij stadshistorisch onderzoek / P.J. Margry ; P. Ratsma ; B.M.J. Speet. — Hilversum : Uitgeverij Verloren ; [Dordrecht] : Historische Vereniging Holland, 1987. — 91 p. : ill., krt. — (Hollandse Studiën ; 20). — ISBN 90-70403-21-8 : f 25, —.

In 1983 organiseerde de actieve 'Historische Vereniging Holland' een cursus over het thema 'Stadsplattegronden als bron voor de geschiedenis van de ruimtelijke structuur van een stad'. In deze bundel zijn de respectievelijke bijdragen van P.J. Margry, P. Ratsma en B.M.J. Speet uitgewerkt aan de hand van vijf hoofdstukken die achtereenvolgens tot onderwerp hebben: de ontwikkeling van de stadsplattegrond (Margry); het gebruik van oude stadsplattegronden en *prekadastrale* kaarten (Mar-

gry); de kaarten van het *kadaster* en het gebruik ervan bij historisch onderzoek (Ratsma); Temmincks plattegronden van Rotterdam uit 1839. Hun betekenis als bron van kennis van de ontwikkeling van de stad (Ratsma); en, tenslotte, het gebruik van stadsplattegronden bij stadsvergelijkend onderzoek. De toepasbaarheid van twee analytische verklaringsmodellen (Speet). De bundel wordt afgerond door een reeks voornamelijk bibliografisch georiënteerde bijlagen.

Alles bij elkaar een ogenschijnlijk goed op elkaar aansluitend geheel, maar ik vrees dat de historisch onderzoeker, die niet met het kartografisch materiaal vertrouwd is, in dit boek weinig steun en aanmoediging zal vinden. De oorzaak moet gezocht worden in de nogal uiteenlopende visie van de drie auteurs op de rol en betekenis van de stadsplattegrond voor het historisch onderzoek. Alvorens daar nader op in te gaan signaleer ik nog een probleem. De intussen wel wat vervelend wordende discussie over het al dan niet correcte gebruik van kaarten in het historisch onderzoek blokkeert kennelijk het nadenken over een veel interessanter onderwerp, nl. de rol van de kaart bij het totstandkomen van de ruimtelijke structuur van onze omgeving. De bijna exclusieve aandacht voor de *stadsplattegrond* doet onrecht aan de betekenis van al die (militaire, waterstaatkundige, ontginnings)kaarten, die in hun onderlinge samenhang zowel *afbeelding* als *ontwerp* van de ruimtelijke inrichting van de omgeving kunnen zijn. Met name het recente Italiaanse kartografische onderzoek gaat gedetailleerd in op de functie en betekenis van de getekende kaart bij het ontwerp van een dwangburcht (Antwerpen), van fortificaties en van hele vestingsteden. Kernpunt is daarbij de vraag naar de precieze bijdrage van de kaart in het ontwerp- en realisatieproces van een ruimtelijke installatie. Voorafgaand aan de vraag, hoe je als historicus met een kaart moet omgaan, dient men vast te stellen wat de exacte positie is van de kaart binnen de totstandkoming van de ruimtelijke figuratie van het gebied dat men aan de hand van de kaart wil analyseren.

Ik vermoed dat de eenzijdige belangstelling voor de kaart als afbeelding, representatie, en niet als voorspelling, ontwerp of anticipatie, er ook de oorzaak van is dat er zo geworsteld wordt met zulke vragen als haar wetenschappelijke betrouwbaarheid en hoe daar mee om te gaan. Ratsma (p. 53) citeert bijv. in zijn bijdrage G.C. Dickinson, die beweert dat de waarde van een kaart niet zozeer ligt in haar bewijskracht, alswel in haar vermogen de historicus ideeën aan te reiken, richtingen voor verder onderzoek. Voor Speet, in zijn overigens interessante bijdrage gaat dat niet ver genoeg. In zijn voorstel voor het invoegen van het kartografisch materiaal in een hermeneutisch verklaringsmodel van de ruimtelijke ontwikkeling van de stad, stelt hij dat de plattegrond een belangrijk hulpmiddel is 'om inzicht te krijgen in de omstandigheden waarin de actor verkeerde toen hij onder invloed van de omstandigheden aangezet werd tot handelen en hoe de handeling die hij verrichtte en die zijn weerslag heeft gevonden in de plattegrond, de meest geschikte handeling was om het beoogde doel te bereiken' (p. 81).

Dit gaat mij te ver. Het grondplan van een stad is niet enkel de neerslag van geplande handelingen, van het ingrijpen van 'actores', en hermeneutisch onderzoek is méér dan het enkel inlezen in de mentaliteit en keuzemogelijkheden van historische actoren. In plaats van de kaart te gebruiken als schakel in een stadsvergelijkend onderzoek naar hermeneutisch model, zou ik willen nadenken over een *hermeneutische lezing van de stedelijke bodem*, waarbij de kaart, de historische stadsplattegrond zo men wil, mits opgevat als schakel in een diachronische reeks, een belangrijke, kennisgevende functie vervult. In zo'n lezing staat het probleem van de verhouding tussen deel en geheel centraal, alsmede de logica die aan de interne ruimtelijke transformatie van de stad ten gronde ligt. Dergelijke onderzoeken vinden op dit moment plaats in Parijs, in het door Bruno Fortier geleide onderzoekproject *L'Atlas de Paris*.

Boeken als *Stadsplattegronden* zijn natuurlijk, zeker als deze zo verzorgd zijn uitgegeven, waardevol en bruikbaar. Maar ik ver-

moed dat de problematiek die zij aan de orde stellen aanzienlijk meer aan diepgang zou winnen, wanneer deze wordt gerelateerd aan vraagstellingen en methodieken, zoals die in de wat meer perifere gebieden van de historische discipline zijn ontwik-

keld, die van de stadsstudies, het typologisch en vooral morfologisch onderzoek, en, tenslotte die van de stedenbouw en architectuur.

E.R.M. Taverne

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Inzendingen voor deze rubriek aan: drs. J.W.H. Werner, Universiteitsbibliotheek, Postbus 19185 1000 GD Amsterdam.

AYMANS, Gerhard

Zur Inwertsetzung handgezeichneter Karten / Gerhard Aymans. — In: *Beiträge zur empirischen Wirtschaftsgeographie: Festschrift Helmut Hahn zum 65. Geburtstag* / Red. v. G. Aymans u. G. Boesler. — Bonn, 1986. — p. 17-31

AYMANS, Gerhard

Die preussische Katasteraufnahme im Herzogtum Kleve der Jahre 1731-1738 / Gerhard Aymans. — In: *Erdkunde* 40 (1986), p. 14-28. — Met kaartbijlage

CARTOGRAPHICAL —

Cartographical innovations: an international handbook of mapping terms to 1900/edited by Helen M. Wallis and Arthur H. Robinson. — Tring: Map collector publications in association with the International cartographic association, 1987. — 353 p., ill. — ISBN 0-906-430-04-6. — £ 20.00

DEKKER, E.

Early explorations of the southern celestial sky / E. Dekker. — In: *Annals of science* 44 (1987), p. 439-470

EEGHEN, I.H. van,

Jacob Cornelisz, Cornelis Anthonisz en hun familierelaties / I.H. van Eeghen. — In: *Nederlands kunsthistorisch jaarboek* 37, p. 95-132

GAREL, M.

La première carte de Terre Sainte en hébreu (Amsterdam, 1620/21) / M. Garel. — In: *Studia Rosenthaliana: Tijdschrift voor joodse wetenschap en geschiedenis in Nederland* XXI (1987) 2, p. 131-139. — ill. — Dit artikel handelt over de door Jacob ben Abraham Zaddiq (Justo) vervaardigde kaart van Heilige Land. Deze vroegste in het hebreuws beschrifte kaart van het gebied werd gegraveerd door Abraham Goos. Het document werd door de Bibliothèque Nationale te Parijs uitgeleend voor expositie in de tentoonstelling *Exodo*, Portugezen in Amsterdam 1600-1680 (8 dec. 1987-21 febr. 1988)

JACOBS, Els M.

Lucas Jansz. Waghenauer van Enckhuysen (1533/4-1606): his impact on maritime cartography / Els M. Jacobs. — In: *Liber bulletin* 28 (1986), p. 66-86. — Lezing n.a.v. de Waghenauer tentoonstelling in het Zuiderzeemuseum te Enkhuizen (1984)

JUNK, Heinz — K.

Westfalen in Landkarten: Druckkartographie 1780-1860 / Heinz-K. Junk; S. Kessemeier. — Münster, 1986. — (Beiheft des Westfälischen Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte; 23)

KRINGS, Wilfried

Die Stadt als Abbild: Variation der zeichnerischen Darstellung von Städten im 16., 17. und 18. Jahrhundert. — In: *Die Reichsstadt Nürnberg im Spiegel alter Karten und Ansichten* /

Red. v. G. Tiggesbäumker. — Nürnberg, 1986. — p. 33-46

LEXIKON —

Lexikon zur Geschichte der Kartographie: von den Anfängen bis zum Ersten Weltkrieg / bearbeitet von Ingrid Kretschmer, Johannes Dörflinger, und Franz Wawrik; redaktionelle Mitarbeit, E. Tomasi. — Wien: Deuticke, 1986. — 2 vol. (XXIV, 464 p.; VIII, 988 p., ill.). — (Die Kartographie und ihre Randgebiete; Enzyklopädie; C/1). — ISBN 3-7005-4562-2

PIKET, J.J.C.

De betekenis van de Tranchotkaart voor historisch-geografisch landschapsonderzoek / J.J.C. Piket. — In: *Kartografisch tijdschrift* XIII (1987) 3. — p. 49-51. — Dit artikel is een beschrijving bij een fragment van blad 46, Roermond, van de Tranchotkaart 1:20.000 (1806), gereduceerd tot 1:25.000

SCHILDER, Günter

In the steps of Tasman and De Vlamingh: an important cartographic document for the discovery of Australia / by Günter Schilder. — Amsterdam: Nico Israel, Winter 1987/88. — 23 p., ill. in kl. en z/w. — Together with other interesting material on the early exploration of the continent offered for sale by Nico Israel

SCHILDER, Günter

Monumenta cartographica Neerlandica II / Günter Schilder. — Alphen aan den Rijn: Canaletto, 1987. — 2 vol. (tekst 171 p., ill. z/w + portef. m. 9 facs. krtn. in 45 bl.). — Bevat beschrijvingen en facsimiles van (wand-)kaarten door o.m. Ortelius, Vrients, Joannes en Filips Galle, en Joannes en Baptista van Doetecum. — ISBN 90 6469 573 3. — f 275,—

SCHWARZ, Uwe

Die Darstellung der dritten Dimension: ein Beitrag zur Geschichte der Kartographie / Uwe Schwarz. — In: *Geowissenschaften unserer Zeit* 5 (1987), p. 157-165

VEKENE, Emil van der

Michael von Eitzing und Franz Hogenberg's Itinerarium Belgium (Köln, 1587) / Emil van der Vekene. — In: *Ars impressoria: Entstehung und Entwicklung des Buchdrucks: eine internationale Festgabe für Severin Corsten zum 65. Geburtstag* / herausgegeben von Hans Limburg [et al.]. — München; New York; London; Paris: Saur, 1986. — p. 266-284. — ISBN 3-598-10587-8

WATELET, Marcel

Cartografie en politiek in het België van de 19de eeuw / Marcel Watelet. — Brussel: Gemeentekrediet, 1988. — 278 p., ill. in kl. — De collectie kaarten, bijeengebracht door Jean-Baptiste Nothomb (+ 1881) en tot op heden bewaard in Berlijn staat centraal. — Tevens verschenen in het Frans o.d.t. *Cartographie et politique dans la Belgique du XIXe siècle*. — FB 1950

J. Emmering
Antiquarian Bookseller
and Printdealer

N. N. Voorburgwal 304
1012 RV Amsterdam
tel. 020 - 231476

Old and Rare maps. West-Indiana

Günter SCHILDER - *Australia Unveiled*. The share of the Dutch navigators in the discovery of Australia. Amsterdam, 1975. 2 delen in 1. 25 x 17½ cm. (XII), 424 pp. 44 platen, 61 afbeeldingen in de text, en 88 kaarten. Linnen.
 ISBN 90 221 9997 5 Dfl. 170,—

Günter SCHILDER - *The World Map of 1624 by Willem Jansz. Blaeu and Jodocus Hondius*. Amsterdam, 1977. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 20 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 244 x 165 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 118 7 Dfl. 165,—

Günter SCHILDER - *The World Map of 1669 by Jodocus Hondius the Elder and Nicolaas Visscher*. Amsterdam, 1978. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 20 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 246 x 167 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 119 5 Dfl. 165,—

Günter SCHILDER - James WELU - *The World Map of ca. 1610 by Petrus Kaerius (Pieter van den Keere)*. Amsterdam, 1980. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 10 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 197 x 126 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder en J. Welu.
 ISBN 90 6072 120 9 Dfl. 145,—

Günter SCHILDER - *Three World Maps by Nicolaes van Wassenae and François van den Hoeye of 1661, Willem Ianszoon (Blaeu) of 1607, Claes Janszoon Visscher of 1650*. Amsterdam, 1982. 44 x 55 cm. Eén op één facsimiles bestaande uit gezamenlijk 14 bladen, welke drie grote wandkaarten vormen. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 121 7 Dfl. 165,—

Alle prijzen excl. 6% B.T.W.

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever:

NICO ISRAEL
Keizersgracht 489
1017 DM Amsterdam
 Tel.: (020) - 22 22 55.

Eind april leverbaar:

HERDRUK

Geschiedenis van de kartografie van Nederland

Zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden

Dit boek behandelt de geschiedenis van de kartografie van Nederland vanaf de Middeleeuwen tot het midden van deze eeuw. Prof. Dr. Ir. C. Koe-man, oud-hoogleraar in de kartografie aan het Geografisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht, maakt in dit standaardwerk gebruik van de colleges geschiedenis van de kartografie van Nederland die hij van 1957 - 1981 heeft gegeven.

Omvang 302 pagina's, 106 illustraties, waarvan 20 in kleur, gedrukt op 115 grams houtvrij mat papier, gebonden in linnen band met stofomslag in 4 kleuren.

Prijs f 125,—

een uitgave van

Canaletto - Alphen aan den Rijn
Postbus 68 - Tel. 01720 - 7 55 23

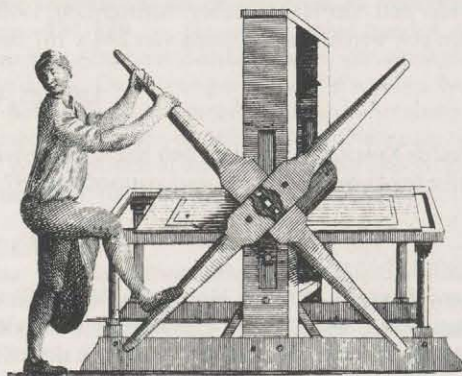

MERCATOR

Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030 - 32 13 42

Catalogus op aanvraag

**Decoratieve grafiek
Prentenrestauratie (25 jaar ervaring)
Inlijsten.**

Hanneke Winnubst
Tuinstraat 169
1015 PB Amsterdam
tel. 020-851689

THE MAP COLLECTOR

*The World's leading journal
for lovers of early maps*

- ★ Original articles by leading researchers
- ★ News of people and events in the map world
- ★ Current catalogue and publication listings
 - ★ Book Reviews
- ★ Letters from all parts of the globe
 - ★ Auction prices
- ★ Classified Advertisements

and much more . . .

Secure your copy now. Write to:

MAP COLLECTOR PUBLICATIONS (1982) Ltd.
48 High Street, Tring, Herts. HP23 5AE, England.
Telephone: (044 282) 4977.

UK subscription £23

All other countries £26

Published Quarterly

Editor: Valerie G. Scott

Associate Editor: Helen M. Wallis